

Ústav etnologie
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova v Praze

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

2015.

JOVANA DJURIC

Ústav etnologie
Filozofická fakulta
Univerzita Karlova v Praze

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

“Etika a hrdinství v ústní tvorbě černoohorského
národního hnutí”

“Ethics and heroism in oral tradition of
Montenegrrian national movement”

Vedoucí práce:
PhDr. Petr Janeček

Rok předložení práce:
2014.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že svou bakalářskou práci „ Etika a hrdinství v ústní tvorbě černoohorského národního hnutí “ jsem vypracovala samostatně pod vedením vedoucího bakalářské práce a s použitím odborné literatury a dalších informačních zdrojů, které jsou citovány v práci a uvedeny v seznamu literatury na konci práce. Jako autor uvedené bakalářské práce dále prohlašuji, že jsem v souvislosti s jejím vytvořením neporušil autorská práva třetích osob.

V Praze dne 03. 06. 2015.

“Etika a hrdinství v ústní tvorbě černoohorského národního hnutí”

“Ethics and heroism in oral tradition of Montenegrin national movement”

Anotace:

Práce se zaměřuje na deskripci a komparaci hlavních postav a jejich charakteristik spojených s černoohorským národním hnutím, tak jak se odráží v kolektivní ústní tvorbě, především prozaickém a písňovém folkloru. Zvláštní důraz bude kladen na etickou dimenzi těchto postav a událostí a souhrn morálně-etických vlastností s nimi tradičně spojovaných.

Annotation:

This work focuses on the description and comparison of the main characters and their characteristics associated with Montenegrin national movement, as reflected in the collective oral creation, especially prose and song folklore. Special emphasis will be placed on the ethical dimension of the characters and events and a summary of the moral-ethical qualities traditionally associated with them.

Klíčová slova: etika; hrdinství; Černá Hora; národní hnutí; folklor; ústní tradice; pověst; orální poezie

Key words: ethics; heroism, Montenegro; national movement; folklore; oral tradition; legend; oral poetry

Obsah

1. ÚVOD.....	6
2. DĚJINY NÁRODNÍHO HNUTÍ V ČERNÉ HOŘE.....	10
3. POJEM ČOJSTVÍ V ČERNÉ HOŘE.....	14
4. ČERNOHORSKÉ HRDINKY	20
5.“PŘÍKLADY ČOJSTVÍ A HRDINSTVÍ” MARKA MILJANOVA.....	26
6.REÁLNÝ A SYMBOLICKÝ VÝZNAM HOR PRO ČERNOHORCE.....	32
7. GUSLAŘI A GUSLARSKÉ PÍSNĚ.....	39
8. ZÁVĚR.....	45
9. SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	48

ÚVOD

V této práci se pokusím vysvětlit historický kontext, v němž se vytvářela ústní tradice Černohorců. Rovněž se pokusím objasnit jednotlivé pojmy, které se hluboce zakořenily do povědomí černohorské společnosti. Pozornost budu věnovat významným jedincům, kteří poznamenali a opěvovali dobu boje černohorského národa za svobodu a kteří tímto způsobem upevnili morální normy Černohorců. Prostřednictvím pověstí o ženách-hrdinkách se též pokusím vysvětlit jejich roli ve společnosti a také to, jak svými příklady nastavily určité etické normy pro budoucí generace. Silný vliv na společenské vnímání tzv. čojství a hrdinství, života a smrti mají lidové pěvci (guslaři), kteří svými písněmi opěvují činy předků i současníků a zajišťují tak vědomí o nich i pro další generace. Věřím, že se mi touto prací podaří přiblížit způsob, jakým Černohorci v minulosti chápali a "žili" hodnoty, které se po staletí přenášely pomocí lidové slovesnosti.

Během psaní této práce jsem využívala nejrůznější metody výzkumu. Jedním z hlavních pramenů pro mne byla černohorská lidová slovesnost, a to jak ta ústní, tak i její psaná forma.

Literatura, kterou jsem použila, zahrnuje dílo Marka Miljanova *Primeri čojstva i junaštva*, které obsahuje historické příklady hrdinských činů, a to jak na poli bitevním, tak i v každodenním životě. Na základě těchto příkladů jsem se pokusila vysvětlit etiku a morální zákony, kterými se řídila Černá Hora během osvobozeneckých bojů. Dále dílo Novaka Kilibardy *Usmena književnost Crne Gore*, která se odborně zabývá vznikem a rozvojem ústní literární tradice u Černohorců. Na základě analýzy této knihy je možné dospět k závěru, nakolik a jakým způsobem ovlivňovala ústní tradice Černohorce a vývoj jejich etiky. Využila jsem rovněž knihu autorky Reginy Bendix(ové) *In search of authenticity. The formation of folklore studies*, která představuje komplexní studii o vývoji folklóru. Autorka v ní analyzuje, jak se má zkoumat folklór různých národů, a její doporučení byla pro mou práci velice užitečná. Dílo Alberta B. Lorda *The Singer of Tales* mi posloužilo jako osnova pro kapitoly o guslarech a jejich písních. Autor podrobně popisuje tradici lidových pěvců na prostoru bývalé Jugoslávie.

Velice důležitý zdroj pro tuto práci byla lidová epika. Analýza slavných epických lidových písní ukázala, jaký vztah mají Černohorci k ideálu hrdinství. Knihy *Vilina Gora* (antologie černohorských pověstí, kterou sestavil Radoje Radojević) a *Pripovjesti* Stefana Mitrova Ljubiši obsahují nejrůznější pověsti, které slouží jako příklad černohorského hrdinství v boji proti Turkům. Pověsti a epické lidové písně přirozeně nepodávají reálný obraz dějin černohorských národněosvobozovacích bojů, jsou značně idealizované, ale zřetelně popisují ideál hrdinství, v něj Černohorci pevně věřili, a to činí tento pramen hodnověrným.

Metoda terénního výzkumu, kterou jsem nejčastěji používala, je rozhovor. Pro rozhovor jsem si stanovila dvě cílové skupiny. První skupinu tvoří odborníci z oblasti historie a etnologie: ředitel Etnografického muzea v Cetinji Blažo Markuš a profesor

historie Željko Andrijašević. Druhou skupinu tvořili prostí venkované, kteří mi převypravovali nejrůznější pověsti, které slýchali od svých rodičů a prarodičů.

Třebaže jsem využívala lidových legend, písní a pověstí jako velmi důležitých pramenů, snažila jsem se přistupovat k nim z vědeckého úhlu pohledu, proto jsem se nepouštěla do analýzy jejich vlastního obsahu, nýbrž jen toho, co tyto výtvořily znamenaly pro Černohorce v době, kdy vznikaly.

Černohorská etika "čojství" a hrdinství (junáctví) opěvovaná v písních je základem tamní národní literatury a výtvarného umění. Páteří všech tvůrčích hodnot Černé Hory je boj za svobodu této země. "Epické písně, které zobrazují boj za svobodu černohorského lidu, nepředstavují pokaždé špičku černohorské epiky, ale obsahují dojemný obraz určitého specifického života, patriarchálního a těžkého, prostřednictvím kterého se vyjadřuje občas velmi krutý, ale vždy vznešený humanismus. A to jim přidává zvláštní hodnotu."¹

Antropologická bádání ukazují na to, že lidová slovesnost se objevila ihned poté, co došlo k vzniku a rozvoji lidské řeči jako prostředku dorozumění. Výpovědi jednotlivců byly přejímány okolím, čímž došlo k rozvoji lidové slovesnosti coby dědictví určité lidské skupiny, která sdílí společný prostor, a v podmínkách života, které takový prostor umožňoval. Člověk slovy popisoval to, jak se mu v daných podmínkách daří přežít. Zkoumáním života lidských společenství v pralesích Afriky, Amazonie a Oceánie, života, který alespoň zčásti připomíná rané období života lidí obecně, badatelé zjistili, že každé umělecké vyjádření takových skupin je spojeno s procesem získávání prostředků nutných k přežití. Na základě reálných předpokladů a analogických závěrů lze konstatovat, že umění vzniklo jako produkt lidské činnosti především z emocionálních pohnutek, ale zčásti i na základě racionálního rozhodnutí. "Folkloristé nacházeli dlouhou dobu autentičnost v anonymitě celých sociálních skupin, neboli "lidu". Neexistence autora, kterého by bylo možno identifikovat, řada existencí v prostoru i čase, řada variací, jakož i společenské a hospodářské okolnosti "nositelů tradice" byly způsobem, kterým se testovala autentičnost folklóru. Jakmile však jednotliví tvůrci nebo ti, kteří vytvářeli artefakty, vstoupili do diskuse, kritérium anonymity nebo bezejmenné tradice se počalo odhalovat a problém autenticity se stal zastaralým. Přesto slovník autentičnosti, který je přítomen v celé odborné rozpravě, prodělal paradigmatické změny. Originální, pravý, přírodní, naivní, ušlechtilý a nevinný, živý, senzuální, směšující – řada přívlastků může pokračovat. Folkloristé z 18. století je používají proto, aby mohli popsat kvalitu, kterou dlouho hledali a kterou nejprve spatřovali ve folklórních textech, a později též ve folklórních představeních."²

¹ Latković, Vido: *Epska narodna poezija Crne Gore*. Graficki zavod, Titograd 1964. str. 8.

² Bendix, Regina: *In Search of Authenticity. Formation of Folklore Studies*. Madison 1997. ISBN 978-0299155445, str. 15.

Pravzory všech dnešních druhů umění byly v jednotě, tj. literatura, výtvarné umění, hudba, balet a dramatické umění byly ve svých počátcích neoddělitelné. V dlouhodobém, pomalém, ale neustále trvajícím procesu rozvoje lidského rodu se jednotlivé druhy umění začaly z elementárního procesu vytváření prostředků k přežití vyčleňovat. To se dělo tak, že se zformovaly podmínky pro to, aby člověk mohl vyjadřovat své myšlenky a pocity též mimo výrobní proces, který mu zajišťoval přežití. A tehdy, jako ani dnes nebyli všichni lidé schopní stejným způsobem prožívat radost, natož ji umělecky vyjadřovat. Umění se tedy v lidských společenstvích rozvinulo jako životní nutnost, načež přerostlo v duchovní potřebu, která nemusela nutně být v přímé spojitosti s životní existencí.

Předpokládá se, že lidová slovesnost se od ostatních druhů umění osamostatnila až koncem období tzv. divošství. Tehdy, když kreativní jedinec začal nejrozličnější obsahy hmotné i duchovní včleňovat do svých slovesných výtvorů. Nejprve se objevily lyrické literární útvary, neboť popisované události vzbuzovaly silné emoce, ale ještě ne potřebovaly dát fabuli nějakou formu. Tím vývoj lidové slovesnosti působil na vytváření zvláštních forem a převládnutí té nebo oné její formy záviselo na existenčních podmínkách a společensko-historických okolnostech. "Ve společenstvích, kde je psané slovo neznámé, nebo kde je omezeno pouze na profesionální pisáře, jejichž úkolem je psát dopisy nebo se starat o účty, umění narace kvetla."³

Na stupni kreativity tvořivého jedince a líbivosti jeho děl závisela délka jeho uchování v paměti lidí příslušného prostředí. "Lidovou slovesnost tvořili negramotní jedinci, kteří se od své sociální třídy odlišovali pouze schopností tvořit, respektive aktivně nabývat znalostí a poté tyto znalosti tvůrčím způsobem předávat dál."⁴

Tak se vytvořená literární výpověď, pokud byla příslušným kolektivem přijata, přirozeně přenášela od člověka k člověku. A pokud by si takový literární výtvor svou uměleckou přitažlivostí zaslouhoval, aby přetrval, došlo k jeho přenášení z pokolení na pokolení. V každé své nové interpretaci, ale také v závislosti na úrovni nadání jedince (pěvce, resp. vypravěče), který danou výpověď přijímá, se onen primární text na určitém etnojazykovém prostoru zjevuje v nové variantě. "V tomto případě je interpret písně rovněž tvůrcem písně. Někdy je obtížné pochopit, že člověk, který sedí před námi a zpívá nějakou epickou píseň, není pouze nositelem této tradice, ale také kreativním umělcem, který tu tradici vytváří."⁵ Počáteční verze ústního literárního díla mohla v prostoru a čase prodělat vzestupy i pády. Jak se hromadila společenská zkušenost, tak především v oblastech, kde dějiny kráčely mílovými kroky, se otevíraly perspektivy pro tematické vytváření lidové slovesnosti.

Bogdan Popović, esejista a jeden z nejvýznamnějších srbských literárních kritiků, polemizoval s badateli lidové slovesnosti, kteří k ní přistupovali spíše jako k

³ Lord, Albert: *The Singer of Tales*. Cambridge 1960., ISBN 978-0674002838, str. 20.

⁴ Kilibarda, Novak: *Usmena književnost Crne Gore*. CID, Podgorica 2009, ISBN 978-86-495-0386-1, str. 187.

⁵ Albert B. Lord: *The Singer of Tales*, str. 13.

odrazu společenských jevů než jako k literárnímu umění, takto: “Romantické chápání lidového pěvce jakožto pěvce svého druhu není jen povrchní, ale je i mylné. Lidový pěvec se od uměleckého liší jen tím, že své písně nepíše, ale ústně je interpretuje, a také samozřejmě tím, že je v zásadě člověk nižšího vzdělání, s užšími horizonty, méně bystrý a jemný psycholog a méně zručný a schopný stylista. Jinak je psychologie tvorby u obou stejná.”⁶

Tak i po Bogdanu Popovićovi zůstalo chápání lidové slovesnosti, která vznikla v jazyce Srbů, Chorvatů, Bosňáků a Černohorců, pod vlivem folkloristiky jakožto komparativní vědy, která studuje a rekonstruuje duchovní kulturu jednotlivých národů. To znamená, že v rámci takového přístupu k lidové slovesnosti se její umělecké úspěchy připisují kolektivnímu duchu příslušného etnika, nikoliv jednotlivým literárním tvůrcům coby uměleckým představitelům takového ducha. Opačného názoru je ovšem Albert B. Lord: “Lze učinit závěr, že každé vystoupení je vlastně jedinečná píseň, neboť každé vystoupení je jedinečné a nese otisk pěvce, který vystupuje. Možná se tu píseň naučil od jiných, ale píseň interpretovaná v daném vystoupení je pouze jeho. Publikum písní poznává jako jeho, protože pěvec stojí před nimi a interpretuje ji.”⁷

Obdiv vůči tomuto kolektivnímu duchu, patrnému v lidových písních sborníku Vuka Karadžiće, rostl především díky pochvalným slovům z úst takových vrcholných osobností evropské kultury, jakým byl např. Jacob Grimm, ale téměř žádná pozornost se nevěnovala interpretům lidové slovesnosti coby tvůrčím osobnostem. O tom, že se cenil kolektivní duch lidové slovesnosti, nikoliv kreativní jedinec, svědčí výroky některých Evropanů, kteří – sami obdivující kolektivní duch vlastního národa – vydávali knihy jakožto díla ústní lidové tvorby vzniklá v prostředí kolektivního ducha. Vedle výše citovaného Bogdana Popoviće kritizoval romantický přístup k lidové slovesnosti a ideu kolektivního ducha též Albert B. Lord ve své knize *The singer of Tales*: “Domníváme se, že to, co se nazývá ústní tradice, představuje stejně tak složitou a významnou uměleckou formu jakou je i její derivát – literární tradice. Ona není méně uhlazená, méně důležitá nebo primitivnější vzdálená příbuzná literatury. V okamžiku, kdy techniky psané literatury vstoupily na scénu, umělecké formy tu již dávno existovaly a už tehdy byly vysoce rozvinuté a starobylé.”⁸

V této práci se pokusím vysvětlit, jak a v jaké míře ústní tradice ovlivňovala vědomí a kolektivní duch černohorského národa.

⁶ Bogdan Popovic, *Antologija novije srpske lirike*, Beograd, 2001., Narodna stamparija, ISBN 978-86-83487-02-8, str. 17.

⁷ Albert B. Lord: *The Singer of Tales*, str. 4.

⁸ Albert B. Lord: *The Singer of Tales*, str. 14.

DĚJINY NÁRODNÍHO HNUTÍ V ČERNÉ HOŘE

Černá Hora se pod osmanskou správou dostala koncem 15. století, přičemž se stala součástí tzv. Skadarského sandžaku, avšak významná povstání se objevují až v první polovině 17. století. "Vítězní osmanští dobyvatelé demonstrovali svoji převahu také tím, že kladli důraz na nadřazenost islámu nad křesťanstvím. Jejich cílem nebyla náboženská homogenizace (i když konvertity vítali), ale udržení náboženské bariéry jako bariéry sociální a politické. Vedla je k tomu nejen rozvaha politická, ale především zájem na mimořádném zdroji příjmu z daní, které muselo neplnoprávné křesťanské obyvatelstvo platit. Tento princip segregace však na druhé straně nutil porobené obyvatelstvo, aby sdílelo specifickou podobu omezené samosprávy v systému tzv. *miletů*. Za jediného představitele svých křesťanských poddaných uznávali Osmani duchovenstvo: celá správa byla ostatně organizována podle náboženských komunit."⁹

Černá Hora měla zvláštní status jako neúrodné horské území obývané bojovnými černohorskými plemy. Timárský systém daní¹⁰ se v Černé Hoře nedařilo žádným způsobem zavést, takže bylo v roce 1514 rozhodnuto, že Černohorci budou svobodnými zemědělci – *furlundžiji*, tedy národem pastevců, který platí přiměřenou daň sultánovi a zúčastní se osmanských válek, ale pouze v hranicích Černé Hory. Přesto, jak říká Miroslav Hroch, "v Osmanské říši noví vládcové demonstrovali svoji vojenskou nadřazenost také poté, kdy dané území připojili."¹¹ Proto už tehdy začínají boje proti Turkům, avšak nikoli ve smyslu celonárodní osvobozené války, nýbrž jako izolované útoky a loupeže coby pokusy o obranu před odváděním daní okupantům. Tak se počala rozvíjet autonomie Černé Hory už v 16. století.

Černá Hora byla rozdělena na tzv. *nahije*,¹² z nichž každá byla dále dělena na černohorské kmene, přičemž každý měl své náčelníky, *glavary*, kteří byli v rámci kmene voleni dospělými muži na kmenových sněmech. "Porobené křesťanské obyvatelstvo mělo někde omezenou účast v místní samosprávě, ale podíl na státní moci mohli získat jen ti, kdo přestoupili na islám. Pokud chtěli příslušníci nevládnoucí etnické skupiny něčeho dosáhnout, nemohli se dovolávat starých práv a zvyklostí, ale pouze stát v pozici žadatelů, kteří záviseli na libovůli vládnoucích osmanských elit."¹³

Už počátkem 16. století se Černá Hora stává náboženskou a církevní jednotkou, které vládou metropolitě – vladykové. Tím rovněž začíná centralizace a

⁹ Hroch, Miroslav: *V národním zájmu*. Praha 1999. ISBN 80-7106-298-7, str. 17.

¹⁰ Timárský systém je druh feudálního systému. Timár označuje feudální majetek, který v dobách osmanské říše spravovali tzv. *dahijové*.

¹¹ Miroslav Hroch: *V národním zájmu*, str. 16.

¹² Správní jednotka osmanské říše. Dnes existuje v Sýrii, Jordánsku a Iráku.

¹³ Miroslav Hroch: *V národním zájmu*, str. 16.

lepší organizace boje proti okupantům. S myšlenkou národního státu se sice stále ještě nesetkáváme, ale centralizací dochází k formování vědomí regionální identity. „Nejprve je třeba upozornit, že regionální identita se podstatně lišila od identity lokální, která byla mnohem starší. Na rozdíl od této lokální identity zahrnovala regionální identita rozsáhlejší prostor a nebyla definována relativně, pod zorným úhlem subjektu („můj kraj“, „mé město“). Byla odvozena od objektivní existence regionu jako jednotky administrativní, popřípadě hospodářské, zeměpisné a historické a měla tedy blízko k identitě zemské, s níž se částečně překrývala, ale s níž nebyla totožná.”¹⁴

Na začátku 17. století začínají osmanští sandžak-begové narušovat černohorskou autonomii, když požadují, aby Černá Hora válčila za sultána i mimo své hranice. To nakonec vede k všeobecnému boji Černohorců proti Osmanům. Typickým příkladem je pokus skadarského sandžak-bega Ali-bega Memibegoviće v roce 1604 potlačit veškerý černohorský odpor. Černohorci odmítli platit daň, načež sandžak-beg shromáždil 3000 bojovníků a přitáhl do Podgorice, aby si ji sám vybral. Aga přešel přes řeku Moraču a došel až na Lješko polje. Blížil se přitom k opevněným osadám *Stanojevići* a *Gorice*, aby se dostal do Černé Hory. Zatímco se pohyboval k horám, Černohorci jej přepadli a oloupili. Ztratil přibližně sto lidí a kdyby noc nepřikryla jeho útěk, zahynuli by i ostatní. Sám aga byl zraněn.¹⁵

Boj za nezávislost se obzvláště vyostřil během druhé kandijské války v letech 1645 až 1669 mezi benátskou republikou a osmanskou říší. Nakonec Černohorci využili velké turecké a poté i morejské války¹⁶ a osmanskou moc vytlačili.

Do konce 19. století však boj a odpor proti Turkům trvá.

Nástupem dynastie Petrovićů k moci v Černé Hoře následná centralizace státní moci umožňuje vytvořit národní jednotu. Petrovićové v Černé Hoře bez ustání pracovali na organizaci, posilování a centralizaci státu, a to zákony i nucením. Zavedli absolutistickou monarchii, v níž byli nedotknutelnými vládci, a současně zaváděli zákony, „darovali“ ústavy vytvářející podmínky pro občanskou společnost a parlamentní multipartajní demokracii. Za dynastie Petrovićů, obzvláště za vlády vladky Petra II. Petroviće Njegoše (1813 – 1851) regionální identita sílí. „Nabídka regionální identity byla ve druhé polovině 18. století jednoznačně spjata se šířením osvícenského patriotismu. Tento patriotismus byl orientován jednak státně, jednak regionálně: byl založen na identifikaci s regionem. Při tom bylo nepodstatné, zda se vlastenec v daném regionu narodil a zda jeho mateřština byla shodná s jazykem, jímž se v regionu hovořilo. Regionální identita znamenala pro vlastence především závazek sloužit, být prospěšný „svému“ regionu a jeho obyvatelům.”¹⁷

¹⁴ Miroslav Hroch: *V národním zájmu*, str. 10.

¹⁵ Vyprávěl Živko Andrijašević, 06.08.2014.

¹⁶ Morejská válka byla mezi osmanskou říší a benátskou republikou (1684 – 1699).

¹⁷ Miroslav Hroch: *V národním zájmu*, str. 10.

V období národněosvobozeneckých bojů proti Turkům vznikají nejrůznější epické písně, mýty a pověsti o proslulých černohorských junácích a hrdinech. Myšlenka na svobodu a život za ni hrdinsky položený tu byla rozvinutější a silnější než kdekoli jinde v okolí. Mimo jiné i na základě ideálů "čojství" a junáctví, které je popsáno v řadě práz, písní a pověstí, zaznamenaných i nezaznamenaných, Černá Hora budovala svoji identitu. Miroslav Hroch o tom píše: "Vnitřně jednotný národ měl mít také shodný pohled na dějiny, který jej bude stmelovat. Proto si většina národních hnutí vytvořila – někdy po diskusích, jindy spontánně – jednotnou, resp. konsensuální koncepci vlastních národních dějin, která byla závazná pro každého příslušníka formujícího se národa."¹⁸ Albert B. Lord objasňuje, jak se prostřednictvím lidové slovesnosti propaguje národní myšlenka: "Horečka nacionalismu v 19. století vedla k využívání lidové slovesnosti pro nacionální propagandu. Poémy glorifikovaly hrdiny z národní historie. Hrdinové se stávají "národními" hrdiny a poémy začínají být označovány jako "národní" epika. V některých slovanských zemích se začíná užívat slovo "národní", neboť v sobě zahrnuje jak význam "lidový", tak i "nacionální"."¹⁹

Černá Hora je jedinečná tím, že se v ní rozvinula kmenová společnost, zvláště v rurálních oblastech, které tvořily základy státu. Odborníci mají za to, že kmeny v Černé Hoře se rozvíjely od pádu středověké Zety²⁰ pod osmanskou nadvládu. Toto patriarchální vedení klanů a kmenů s přísnou hierarchií v různých zeměpisných oblastech se ukázalo jako vhodné pro nejrůznější vojenské akce, ať už se jednalo o lokální povstání nebo větší územní obranu. Černohorské obyvatelstvo si své autonomie cenilo a mělo vysoce rozvinutý pocit cti, který je spojoval v obraně své země proti osmanské moci. Velmi důležitou součástí černohorské kultury je etický ideál tzv. čojství (srb. *čojstvo*) a junáctví či hrdinství (srb. *junaštvo*), což by se dalo přeložit jako lidskost a statečnost. Idea společného klanového předka je rozvíjena spolu se silnou ústní tradicí a přenáší se ve vyprávěních o hrdinském boji proti Turkům. Podle Miroslava Hrocha "i když sama péče o jazyk a dodržování jazykových norem byly společné všem národotvorným procesům, neměly v případě státních národů ono centrální postavení ohroženého symbolu národní existence. Totéž platí také o kultuře a literatuře. Pro národní hnutí se stala kulturní díla jednou z podmínek dosažení či uznání národní svébytnosti a také později se od uměleckých děl očekávalo, že vedle své funkce estetické budou plnit funkci národně uvědomovací, resp. výchovnou. Tato okolnost ovlivnila také obraz umělce jako opory národní existence: to dávalo zejména spisovatelům poměrně širokou možnost veřejného a dokonce i politického působení. Ne náhodou hrálo tolik umělců významnou roli v politickém životě nastupujícího národního hnutí."²¹ Avšak drsné horské podmínky a i další faktory ovlivňovaly to, že procento gramotných v Černé

¹⁸ Miroslav Hroch: *V národním zájmu*, str. 70.

¹⁹ Albert B. Lord: *The Singer of Tales*, str. 7.

²⁰ Zeta je název středověkého státního útvaru na území dnešní Černé Hory, který získal nezávislost díky dynastii Balšićů, která mu vládla od 12. do 15. století.

²¹ Miroslav Hroch: *V národním zájmu*, str. 71.

Hoře bylo velice nízké. Z toho důvodu se nemohla rozvíjet psaná literatura, takže její funkce ve vytváření národní identity převzala ústní lidová slovesnost.

Jako výraz nejvznešenějších konceptů morálky, cti a jiných značně archaických kmenových charakteristik se mezi černohorským obyvatelstvem vyskytuje těžké břemeno krevní msty.²² Vedle tisícovky zabitých toto břemeno způsobuje, že desítky tisíc lidí žijí ve strachu a izolaci právě v důsledku působení institutu krevní msty. "Krevní msta v podstatě není ani trestem, ani pomstou, ale mechanismem obrany kmene a národa zrozeným v důsledku absence zákonů a představujícím pevný morální kodex."²³ V 19. století začíná vladyka (hlava státu) realizovat vládu založenou na státních institucích a centrálních orgánech, nikoliv na kmenové hierarchii. Vykořeněním krevní msty a loupeží došlo k upevnění černohorského státu.

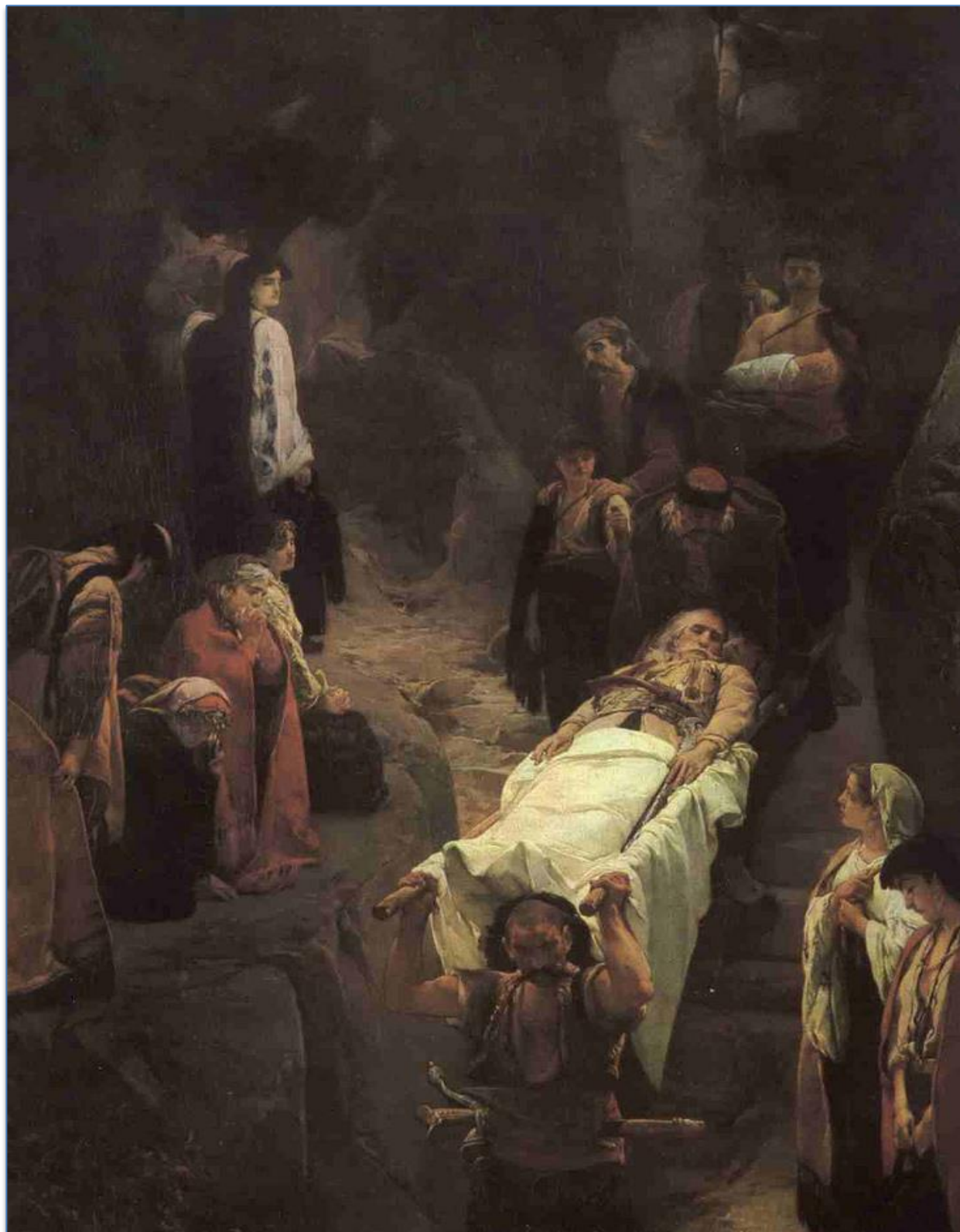
Boj za osvobození Černé Hory se v mnoha rysech odlišovala od jiných národněosvobozeneckých válek. Černohorci nepovstávali – celá jejich poroba byla poznamenána každodenními boji proti Turkům. Jejich povstání trvalo přesně tak dlouho jako jejich okupace.

V roce 1878 byl Černé Hoře na berlínském kongresu přiznán status nezávislého knížectví.

²² Krevní msta je zvyk, kdy konflikt započatý zabitím člena určité rodiny pokračuje vzájemným zabíjením mužských členů těchto rodin.

²³ Todor Baković: *Depresivni optimizam Crnogoraca*, Jugohart, Zagreb, 1985. ISBN 978-86-427-0289-6, str. 146.

POJEM ČOJSTVÍ V ČERNÉ HOŘE

Tzv. čojství (orig. *čojstvo*) by se dalo přeložit jako "lidskost". V ústní černohorské tradici, dlouho přenášené z pokolení na pokolení, neexistuje hrdinství bez čojství. Oba termíny jsou neoddělitelné. Jestliže hovoříme o čojství, hovoříme jak o etice, tak i o morálce.

V dějinách lidstva si různé národy před sebe stavěly nejrůznější morální ideály. Tak např. ve staré Číně tvořily morální kodex, podle kterého se žilo, principy Konfucia. Antické Řecko otvírá dějiny intenzivních filozofických rozprav o morálních hodnotách a morálním chování. Idea a filozofie morálky se rozvíjí od Pythagóra přes sofisty až k Aristotelovi. Po učení stoiků, že je nutno žít v souladu s přírodou, přichází na řadu křesťanská etika, která poznamenává středověké etické myšlení. Víru v intelektuální moc člověka střídá náboženská víra v Boha. Svátý Augustin, zakladatel teologické doktríny o morálce, vidí jako specifické morální hodnoty odříkání, víru, milosrdenství, odpuštění a neerotickou lásku.

Renesance je epochou, v níž se jednoznačně opouštějí křesťanské morální kodexy a dochází k návratu k helénským ideím morálky, přičemž princip uspokojení se stává dominantním morálním vodítkem. Etické ideály jsou dále v novověku rozvíjeny reformátory, Hobbesem a Spinozou, poté anglickými utopisty a představiteli osvícenství, německou klasickou filozofií a Immanuelem Kantem.

V černohorské ústní tradici je v každé písni a pověsti možné v jejich junáctví spatřit silně vyjádřené morální ideály humanity a lidskosti. Na jejich morální hodnoty měla největší vliv středověká křesťanská filozofie. To se odráží nejen v myšlence čojství a junáctví, ale i v patriarchální výchově a způsobu života. "Namísto ukolébavek a pohádek o dracích a skřítcích poslouchaly černohorské děti od svých matek ódy na své předky a často také na své mrtvé, idealizované otce. Proto se v důsledku kmenového a válečnického života a způsobu výchovy Černohorci se svými předky identifikují výrazněji než jiní. Proto v nich tak intenzivně a silně přežívá minulost předků a tradice, od nichž se obtížně osvobozuje a které představují nejdominantnější charakterové rysy černohorského národa."²⁴ O tom, že Černou Horu výrazně ovlivňovalo křesťanské náboženství, svědčí i skutečnost, že od roku 1516, kdy se poslední vladař dynastie Crnojevićů²⁵ vzdal moci ve prospěch arcibiskupa Vavila, stojí v jejím čele metropolitě – vladykové.²⁶ Od té doby se Černá Hora stává náboženskou a církevní jednotkou, a to až do roku 1852, kdy se Danilo II. Petrović Njegoš stává prvním knížetem Černohorského knížectví coby světského státu, který nastupuje na místo dříve existující církevní jednotky. Přesto však "pohanské texty, písně a pověsti přežívaly v křesťanském "balení", neboť křesťanství si pohanské obyčeje přizpůsobilo svým zájmům."²⁷

²⁴ Todor Baković: *Depresivni optimizam Crnogoraca*, str. 86.

²⁵ Crnojevićové jsou třetí dynastií po Vojislavljevićích a Balšićích; politický a hospodářský život v Černé Hoře ovládali od roku 1451.

²⁶ Vladyka je národní pojmenování pro archijereje, biskupa pravoslavné církve. V Černé Hoře nazývali vladykou vladaře, jenž měl v rukou jak církevní, tak i světskou moc.

²⁷ Novak Kilibarda: *Usmena književnost Crne Gore*, str. 59.

Hrdinství (junáctví) je provádění činů, od nichž si jejich původce, hrdina (junák), nemůže příliš slibovat, že by mu zajistily nějaký osobní prospěch, a které přitom obsahují značně vysoké riziko ztráty. K hrdinskému činu je potřeba odvahy, odvaha přitom neznamena nutně úplnou absenci strachu. Hrdinství je především schopnost rozhodovat se v těžkých chvílích a schopnost svá rozhodnutí realizovat. Hrdinové jsou v realizaci svých rozhodnutí neoblomní, a to i tehdy, když je jejich život v ohrožení.

Tradice všech světových národů obsahují též mýty o hrdinech, jež zobrazují kult hrdinství a rovněž hrdinsko-rytířskou životní filozofii. Kult hrdinství je jeden z klíčových prvků nutných k zachování každého, nejen národního společenství. Proto žádný národ na své hrdiny nezapomíná. V nejstarších dobách lidé chápali hrdiny jako nadpřirozené bytosti, později si je volili jako své vůdce.

V dějinách Černé Hory bylo hrdinství – jinak spojované především s válkami a bitvami – vlastností, která se mezi černoohorským lidem cenila nejvíce. Příklady čojství a hrdinství vojvody Marka Miljanova, zaznamenané koncem 19. století, skrývají nezapomenutelné příklady hrdinství horských válečníků, ale učí nás rovněž pravdě, že hrdinství bez čojství je pouze hrubou silou, že hrdinství se stává morální kategorií pouze tehdy, když je lidské, člověčí, když se ani v případě nejtěžších rozhodnutí nevytrácí čest. Nejkratší definice čojství a hrdinství by asi zněla takto: "Hrdinství je, když slabší bráníš před silnějšími; čojství je, když slabší bráníš před sebou samým."²⁸

*"Punovi Miletinovi z rodu Vasojevićů zabil bratranec vojvody Miljana blízkého příbuzného Toma Kadinu, po pravdě Boží. Puno, první ze všech příbuzných, se rozhodl ho pomstít. Najednou ho ale napadla počestná myšlenka, a pomyslel si: Kolik napáchám škody a kolik Vasojevićů zapláče kvůli mladému Todorovi? Hodí pušku na rameno, uchopí Todora za ruku a říká mu: Utíkej, jinak tě Zečevići zabijí! A doprovodil jej domů, aby ho nedostali jiní jejich příbuzní a nezabili ho. A tak Puno ukázal, jak je velikodušný, když se ocitne v nějaké rozhodující chvíli."*²⁹

V této lidové pověsti je vidět příklad černoohorské odvahy a lidskosti. Člověk zachránil život vrahovi svého příbuzného díky konkrétním morálním ideálům.

Míra vlivu čojství na život a smrt Černoohorců je patrná z četných zaznamenaných i ústně tradovaných pověstí, legend a písní. Tato lidová slovesná tvorba působila na to, že se stejné morální ideály přenášely z pokolení na pokolení, a díky tomu přežívaly staletí beze změny. Na to, jak silně se ctily určité hodnoty, ukazují též nejkrasší příklady, kdy nejmorálnější ideály přecházejí veškeré hranice a dospívají k absolutnímu extrému. Jeden z takových příkladů je obsažen v pověsti o tom, jak jistý člověk zavraždil svého kmotra:

²⁸ Miljanov, Marko: *Primjeri čojstva i junaštva*, Obod, Cetinje, 1996., OCLC 470229072, str. 34.

²⁹ Citováno z knihy Marka Miljanova *Primjeri čojstva i junaštva*, str. 197.

"I tento Tomův proslov je hezký. Trenčo mu byl zavraždil bratrance. Tomo za ním truchlil jako za svým synem. To bylo a uplynulo. Když Tomo vytýkal vrahovi: A proč jsi zabil svého kmotra, ať tě Bůh a svatý Jovan umoří! Vrah mu odpověděl: Strýčku Tomo, navedla mě ta ničemná Vuja, tak jsem si řekl: Zabiju ho! – a nemohl jsem zůstat lhář. Tomo: No, neměls z úst vypouštět co se nemá, ale když už se stalo, tak jsi ho musel zabít, protože jednou dané slovo nesmíš vzít zpět, tím bys pošpinil svou čest!"³⁰

V ještě jednom příkladu, který zaznamenal Marko Miljanov, je vidět, co znamenalo slovo čest pro Černohorce:

"Risto Vasojević zabil Leku Ivana ze Zatrijepce, aby ho mohl připravit o peníze. Zastřelil ho puškou do zad. Risto měl za to, že je Leka mrtvý, takže ho docela okradl a odešel svou cestou. Ale Leka nebyl mrtvý. Když jiní Vasojevićové našli Leku, zeptali se ho: Kdo tě zranil? On jim pověděl, kdo jej zranil, načež Vasojevićové vraha našli a předali jej soudu, který jej odsoudil na doživotní vězení. Když se Leka uzdravil, odešel k soudu a prosil soudce, aby vraha z vězení osvobodil. Soud to nepřipustil a soudce vypočítával Ristovy nelidské počiny a promlouval takto k Lekovi: Vydloubl ti oko, které teď nemáš, a ty kvůli němu prosíš a odpouštíš mu! Leka praví soudu: Sám sobě učinil větší hanbu než mně škodu, když se sám vůči sobě natolik provinil, proč bych mu já neodpustil? Leka hodně prosil i vladaře, který mu řekl: Zbytečně prosíš, nepustíme ho, to není správné. Leka říká: i když to není správné, tak je lepší, aby byl propuštěn, dobrých skutků nebude nikdo litovat. A i toto bys měl vládce vědět: já musím být moudřejší než on, a ty zase moudřejší než my oba! Protože on nemá ještě ani 18 let, já mám 60 a ty 300 let! Vladař říká: Mně není 300 let. Leka: i když ti není 300 let, ty jsi vládce, měl bys být tolik moudrý a vzdělaný, jako kdyby ti bylo 300 let! Nechci, abys mě mstil za toho hlupáka, který neuměl zachovat svou čest, natož aby mohl zachovat můj život. Jeho musíme politovat a na sebe dávat pozor. Takovou řečí dosáhl propuštění svého vraha Rista! A tak Leka bez oka a Risto beze cti odešli domů!"³¹

V polovině 19. století, v období po velkých válkách, se stejně jako i v minulosti Černá Hora na válku buď připravovala, nebo válčila. Jen mrtví odpočívali v pokoji. Bez ohledu na to, že okolnosti se časem měnily, hlavní principy předchozích generací zůstávaly vždy tytéž: obrana vlastního prostoru a navrácení toho, co jim bylo odňato. Mělo se za to, že největším jménem Černé Hory je svoboda a úcta ke cti. Hajduky, uskoky, odpadlíky a jejich vůdce národ nazýval ochránci. "Četnictví se tak hluboce vtisklo do černohorského lidového života, že se stalo běžnou profesí, jako i jiná povolání. Cílem černohorských čet byl zisk, obohacování se na úkor nepřítelů, zabíjení pak sloužilo jako prostředek k dosahování tohoto cíle."³² Četníci se zřídkakdy vraceli bez kořisti, jelikož věřili, že ďábel je poražen až tehdy, když je oloupen. Nebránili jen své vlastní holé životy a životy svého lidu, ale také majetky a veškeré svoje usedlosti a statky. Bylo pro ně zcela přirozené, že se prostě nemohou

³⁰ Marko Miljanov: *Primeri čojstva i junaštva*, str. 187.

³¹ Marko Miljanov: *Primeri čojstva i junaštva*, str. 203.

³² Marko P. Čemović: *Vasojevići*. Narodna knjiga, Beograd 1993, ISBN 978-86-82233-02-2. str. 353.

vždy všichni vrátit domů bez obětí. Tím je vysvětleno i množství hajduckých hrobů nacházejících se v horách a u říčních pramenů. "Podle chápání Černohorců existuje člověk proto, aby mu jeho krajané po fyzické smrti mohli říct, že žil v souladu s představou ctnosti tak, jak je uložena v paměti národa."³³

Na někoho, kdo se teprve začíná zabývat studiem pojmů čojství a hrdinství v černohorské lidové tradici, mohou některé záležitosti působit rozporuplně. Na první pohled je zřejmé, že v celkovém formování černohorského ideálu lidskosti a svobodomyslnosti hraje významnou úlohu křesťanská etika. Avšak už z výše uvedených příkladů vyplývá, že černohorská morálka relativizuje hřích zabití. Existuje řada situací popsanych v ústní, ale i písemné tradici, kde se vražda ospravedlňuje. Když jsem se tímto tématem zabývala a snažila se objasnit a definovat pojem čojství a co to znamenalo pro obyvatele Černé Hory, došla jsem k závěru, že na tomto území život, a to jak vlastní, tak i cizí, měl mnohem menší cenu než čest. "Pro Černohorce měl život smysl pouze tehdy, pokud byl ukončen hrdinskou nebo čestnou smrtí. Černohorec smrt vnímá jako vstup do věčnosti, ne ovšem v náboženském smyslu, nýbrž jako existenciální pokračování života v jeho potomcích, jako v něm žili jeho se ctí zemřelí předci. Proto je nutno zasloužit si a připravit si co nejčestnější smrt, aby po ní bylo možné existovat co nejdéle."³⁴

"Na druhou stranu tento druh morální statečnosti je hodnocen daleko výše než bezprostřední hrdinství nebo fyzická statečnost. Čestný člověk nikdy neváhal jiného člověka vysokých kvalit vyznamenat za zásluhy o vlast. Ten, kdo chválil charakterové kvality jiných, zvyšoval tím svým způsobem i své vlastní. To, že se někdo dokáže povznést nad svou egocentrickou schránku, je hodnoceno jako výjimečná charakterová vlastnost, moc a síla ducha. Čestný člověk nežije z cizí slávy, nechlubí se cizím peřím, nepřisvojuje si to, co mu nepatří, a to jak ve sféře hmotné, tak ani v té morální. Morálka čojství zahrnuje jak ctění cizích, tak i nezanedbávání vlastních hodnot."³⁵

Biografie proslulých hrdinů a junáků korespondovaly s životním během jiných lidových bojovníků. Žádný z nich nechtěl být šťastnější než je jeho lid. U každého se jeho vlastní osudy proplétaly s dějinami jejich doby. Společně náleželi stejné epopeji a stejné bídě. Jednotní byli ve víře v to, že celý svůj život a všechny své bitvy vedou před očima svých předků, kteří od svých potomků očekávají, že sny přetaví v realitu. Rozdíly mezi nimi se neměřily podle vlastněného majetku nebo jiných hmotných statků. Nejvyšší úcty a prestiže jednotlivec dosahoval upřímností a hrdinstvím. "Černohorec dává přednost hmotným obětem před morálními, snadněji se smíruje s hmotnou nouzí než s duševní. Nejde přitom jen o prázdné, suché,

³³ Slobodan Tomović: *Esej o čojstvu*. Pobjeda, Titograd 1976, OCLC 4575439, str. 16.

³⁴ Todor Baković: *Depresivni optimizam Crnogoraca*, str. 115.

³⁵ Slobodan Tomović, *Moralna tradicija Crnogoraca*, CID, Podgorica, 2006. ISBN 978-8649502345, str. 15.

verbální moralizování, ale o skutečně aplikovanou a do samé podstaty života vetkanou etiku.”³⁶

V Černé Hoře nebylo neznámých hrdinů. Existovala tam nezpochybnitelná etická a hrdinská hierarchie osobností. Jediné dělítko bylo na lidi a nelidi a hrdinství bylo od lidskosti neoddělitelné.

Z mnoha černohorských hrdinů bych přiblížila jednoho – Alexandra Leksu Saičiće. Ten podnikl v roce 1905 poblíž Vladivostoku jednu z posledních rytířských bitev. V té době byl důstojníkem v ruské armádě. Japonci tehdy od Rusů požadovali jednoho jejich bojovníka, který by se v duelu postavil v té době nejznámějšímu japonskému samurajovi. Nepřihlásit se by znamenalo potvrdit vlastní nicotnost. Lekso tehdy ve jménu Černé Hory, která v té době rovněž vyhlásila válku Japonsku, pravil: “Dejte mi dobrého koně a dobrou šavli a o víc se nestarejte!” Obě armády vytvořily prostor pro bojiště. Oba hrdinové se do sebe pustili. Po tvrdém střetu zůstal samuraj ležet mrtev. Lekso tehdy vzdal hold padlému soupeři a z ruské strany přijal vyznamenání a doživotní rentu v čistém zlatě. V této válce, daleko od Černé Hory, byl Lekso Saičić třikrát raněn a toto byl způsob, jak Černou Horu propojit se světem. Na tehdejší oslavu jeho duelu a jeho ran jakožto černohorskou zvláštnost a na velebení Černé Hory, že je nade všemi národy, skromný bojovník Saičić odpověděl: “Není třeba mne ani moje krajany kvůli ničemu vyzdvihovat nad ostatní národy, v každém národu jsou hrdinové i budižkničemové, a já jsem měl prostě jen štěstí.” Právě tohle se velice zalíbilo Tolstému, který Leksovi daroval svá díla a v jednom svém textu mu Tolstoj přisoudil větu, která říká: “Existují hrdinství, která smrdí, i hrdinství, která voní.” A to druhé je Leksovo.³⁷

V obtížně přístupném a neúrodném prostředí se realizovalo nemožné. Vytvářela se společenství lidí a hnutí určená nejen pro vlastní obranu před nepřáteli, ale i k osvobození jiných potlačených oblastí. V době národněosvobozovacích bojů šli Černohorci do boje proti každému nepříteli. Chtěli dosáhnout svobody, což byl jejich hlavní cíl, a na cestě k této svobodě byl rozvíjen charakteristický druh výjimečně silné morálky a lidskosti, který je vedl v každém střetu a bitvě.

³⁶ Todor Baković: *Depresivni optimizam Crnogoraca*, str. 86.

³⁷ Dokumentární film *Glasoviti crnogorski junaci*, režisér Gojko Kastratovic, scenarist Ratko Djurovic, RT Titograd, 1993.(datum 09.03.2015.)

ČERNOHORSKÉ HRDINKY

Tradiční černohorská žena je výhradně a pouze oddána rodině: dětem a manželovi. Ona je hrdinka, která svůj život věnuje jim. Je jí předurčeno, aby byla hospodyně: aby vařila, uklízela, žehlila, prováděla veškeré práce v domě i kolem něj, aby se starala o děti a manžela. Žena musela pečovat i o mužovu rodinu (nemocnou tchýni či nemohoucího tchána, švagrovou, švagra), protože velmi často žili všichni pod jednou střechou. Neměla právo vyjadřovat se k jakýmkoliv podstatným změnám, byla podřízená mužovu rozhodnutí. Černohorské ženy vlastně měly analogický vzor už v rodině, v níž vyrůstaly, jejich rodiče jim vytvářely obraz manželství. Manželským soužitím byly vedeny názorem, že nikdy nesmí protiřečit manželovi a že své právo mohou nalézt jen v tiché podčiněnosti. Muži hodně pracovali, aby mohli rodinu uživit. Své ženy milovali, ale společenské okolnosti jako války, nouze, nemoci atd. neumožňovaly příliš velké projevy něžnosti a lásky. Byli jednoduše dělníci a síla domu, kdežto ženy byly jejich oporou a pomocí.

Žena v Černé Hoře uměla pocítit, co znamená násilí, uhození nebo hrubé slovo, ale vše mlčky snášela. V té době byly rozvod, hádky nebo jakýkoliv jiný druh rozchodu hanbou, a to nejen pro ni, ale pro celou její rodinu. Dokonce ani v lidových písních vladaři neváhají vyjadřovat se vůči svým ženám hrubě. Veřejná prezentace něžnosti nebo pozornosti vůči vlastní ženě se považovala za velikou slabost. "Při výzkumu černohorského charakteru jsme dospěli ke zjištění a k závěru, že známý podceňující přístup v chování Černohorců ke svým ženám je pouze vnější fasáda vztahu bojovníka vůči manželce a že ve skutečnosti chovají vůči ženě velikou, byť nevyjadřovanou a nezdůrazňovanou úctu."³⁸

Krevní msta též nejčastěji začínala kvůli ženě nebo kvůli urážce ženy. "Za vlády vladky Petra I. Petroviće Njegoše přišlo při jedné takové krevní mstě způsobené zrušením zasnoubení o svůj život během následujících 16 let 62 Černohorců z kmene Ivanovićů a Martinovićů."³⁹

Černohorské ženy opěvované v písních a pověstí představují mýtické ženy, válečné múzy a věštkyň vítězství. V legendách se oslavuje jejich prapůvodní a válečná síla. "Mýtus o "silné ženě" (vdově nebo stařeně), která žije venkovským způsobem života v drsném horském prostředí, je téma, které se v lidové slovesnosti často vyskytuje."⁴⁰

Kromě řady příkladů, v nichž jsou Černohorky popisované jako neohrožené hrdinky, kterým – stejně jako jejich mužům – není život dražší než svoboda, je jejich role přece jen primárně spojená s domácností a s výchovou dětí. "Byly to právě ony, které spolu s potulnými pěvci-guslary svým dětem vyprávěly pověsti o neohrožených hrdinech. Předáváním ústní tradice a výchovou učily své děti ztotožňovat se s takovými morálními normami, které jsou charakteristické pro jejich životní prostor. Na příkladech předků matky učily syny vážit si svobody, velkých hrdinů a hrdinských činů. Tímto způsobem měly černohorské matky významný podíl

³⁸ Gerhard Gezeman, *Cojstvo I junastvo starih Crnogoraca*, Cetinje 1968. OCLC 248738795, str. 74.

³⁹ Vyprávěl Blažo Markuš, 23.07.2014.

⁴⁰ Novak Kilibarda: *Usmena književnost Crne Gore*, str. 383.

na pokračování a dědění orální tradice černohorského národa a ideálů čojství a svobody.”⁴¹

Černohorky byly obklopeny drsnou realitou válečné země, ale jejich charakter se v takových zlých podmínkách projevoval v duchu ideálů lidskosti, vznešenosti a etiky. Podle toho, jaké byly životní podmínky během osvobozeneckých bojů, takové bylo i postavení žen v Černé Hoře. Sima Sarajlija tyto okolnosti a podmínky popsal takto: “Tady v Černé Hoře jsou život a smrt ve věčném boji. Černohorská historie je plná opěvovaných hrdinek. Jejich životy jsou naplněny hlubokou morálkou a těžkou prací v jedné kmenové a patriarchální společnosti, vznešenou lidskostí a svobodnýmilovnými hodnotami.”⁴² Na dalších příkladech, které ukazují na výjimečnou sílu a odvahu, se pokusím vysvětlit život ženy v drsných válečných podmínkách a zaměřím se na některé, které v lidovém podání zůstaly v paměti dodnes jako hrdinky své doby.

Ilince Ilinčicové z Rovců přivedli vraha jejího syna-jedináčka Veka, aby se pomstila. Její mateřský cit a životní hodnoty ji přinutily, aby vrahovi svého syna podala kus chleba, přičemž mu řekla: “Jez, Radovane, a pak běž domů. Když se nemůžu dívat na Veka živého, nebudu se dívat ani na tebe mrtvého.”⁴³

Život černohorské ženy byl zatížen omezeními a předsudky nejrůznějšího charakteru. Ony samy však nevnímaly jako ponížení to, že muž měl mnohem větší význam. Jejich místo a role byly u rodiny a všude tam, kde jsou jejich děti a jejich muž. Morálka ženského i mužského typu byla nedělitelná, jediná. Ve všech černohorských příbězích byla žena skutečným tragickým hrdinou. “Černohorka sama ctíla nezpochybnitelnou autoritu muže ve všem a vyjadřovala hlubokou a upřímnou úctu vůči muži: otci, bratrovi nebo manželovi. To je jedna z nejdůležitějších vlastností černohorských žen. Černohorec si ovšem musel svými charakterovými vlastnostmi, především odvahou tuto úctu zasloužit. Tak na iracionální úrovni úspěšně dochází k úplnému uzavření kruhu: svou dominující etickou vlastností – pokornou úctou vůči muži – Černohorka podvědomě inspirovala dominující vlastnost Černohorce – odvahu.”⁴⁴

Jeden francouzský cestovatel, který se ocitl v Černé Hoře ve vřavě grahovacké bitvy,⁴⁵ si poznamenal: “Všichni, celý národ, byli buď v armádě na bojišti nebo mrtví na hřbitově.”⁴⁶ V té grahovacké bitvě zahynuli všichni tři synové Andji Grujičinové. Po bitvě se černohorští vojáci rozcházeli po domovech; před vojáky předstoupila i

⁴¹ Vyprávěl dr. Živko Andrijašević, 06.08.2014.

⁴² Sima Milutinović Sarajlija byl bosenský básník a učitel Petra II. Petroviće Njegoše, černohorského vladky a spisovatele. Citát pochází z jeho díla *Dika crnogorska*, Interpress Beograd 1996., str. 24.

⁴³ Dokumentární film *Lovcenske vile*, režisér Gojko Kastratovic, scenarist Ratko Djurovic, RT Titograd, 1992. (datum 05.02.2015.)

⁴⁴ Todor Baković: *Depresivni optimizam Crnogoraca*, str. 155.

⁴⁵ Bitva na Grahovci 1858 mezi Černou Horou a Turky.

⁴⁶ Dokumentární film *Lovcenske vile*, režisér Gojko Kastratovic, scenarist Ratko Djurovic, RT Titograd, 1992.(datum 05.02.2015.)

Andja Grujičinová, aby přivítala své syny. Když jí bojovníci pověděli, že její synové zahynuli v boji, po bolestném výkřiku nad tou ztrátou zemřela smutkem za svými syny.⁴⁷

To byl jeden z příkladů tragického osudu černohorských žen. Když se totiž hovoří o tragičnosti Černohorek, jen málokdy se má na mysli nějaká milostná tragédie, většinou se to vztahuje na skutečnou bolest způsobenou ztrátou rodiny v drsných válečných střetech, které neustále rámovaly dějiny této země.

Avšak i navzdory těmto tragickým osudům byly černohorské hrdinky, stejně jako jejich mužští protějšci, především nositelkami určitých morálních hodnot a čojství. I ony, stejně jako jejich mužové, věřily v nadřazenost cti nad životem, takže v tomto duchu vychovávaly i své potomky, především syny. Tak tomu bylo i v povídce o Gordaně Prodanovićové:

“Ve Skadaru, uprostřed náměstí, Mahmud paša Bušatlija postavil šibenici, shromáždil velké množství lidí, aby oběsil jejího syna. Když ho přiváděli svázaného k šibenici, jeho matce nabídl: Matko Glavatova, řekni svému synovi, ať prozradí své přátele, podrobí se císařskému zákonu a potom si ho vezmi domů. Na to řekla Gordana svému synovi: Tvoje čest a čest tvého domu je dražší, než tvoje hlava a naše slzy, dokonce i slzy tvé matky. Glavat poslechne matku a skočí z prkna pod šibenici.”⁴⁸

V duchu zákonů své doby uměla černohorská žena vydržet bolest, vzdát úctu ranám, které utrpěli její syn nebo muž a taky se pyšnit hrdinskou smrtí svých nejbližších. Stejně tak často však dokázala okoravět a umírat žalem nad svými dětmi.

“Cetna Jovova porodila tři syny junáky, kteří také hrdinsky zahynuli. Ramo zahynul na bojišti v Hercegovině, pop Milo pod Nikšićem a pop Luka na Grahovci v roce 1858. Když se kníže Danilo doslechl, že i pop Luka, ten nebojácny hromotluk zahynul, nařídil, aby se na znamení soustrasti přerušily oslavy. V tu chvíli Cetna, matka popa Luky, knížeti pravila: Nepřerušuj kolo, vladaři, já jsem přece Luku proto porodila, aby byl hrdina a aby za vlast a svobodu položil svůj život. Kníže vzal smutnou matku do kola a vítězoslavné veselí pokračovalo.”⁴⁹

Spolu se slavnými černohorskými barjaktary (praporečníky) byla černohorská žena na vrcholu svého národa a činy známých i neznámých hrdinek národu přinesly ještě větší svobodu. Je pravda, že Černohorka musela mnohem více než jiné ženy pracovat a trpět, neboť byla hlavním tvůrcem hmotných statků, zatímco muž byl především bojovník. Jeho odvahy si také spolu s ušlechtilostí cenila nejvíce. “Černohorské ženy dokázaly velice často a šikovně využívat ve svůj prospěch strachu černohorských mužů před potupením ze strany ženy; byla to pro ně mocná

⁴⁷ Dokumentární film *Lovcenske vile*, režisér Gojko Kastratovic, scenarist Ratko Djurovic, RT Titograd, 1992.(datum 05.02.2015)

⁴⁸ Dokumentární film *Lovcenske vile*, režisér Gojko Kastratovic, scenarist Ratko Djurovic, RT Titograd, 1992.(datum 05.02.2015.)

⁴⁹ Dokumentární film *Lovcenske vile*, režisér Gojko Kastratovic, scenarist Ratko Djurovic, RT Titograd, 1992.(datum 05.02.2015.)

zbraň sloužící ke zřetelnějšímu formování a konkretizování etiky a podněcování odvahy u svých mužů.”⁵⁰

Sňatek měl v Černé Hoře svá specifika. Velká důležitost se přikládala pověsti domu a původu jedince. Hmotný majetek nebyl tak důležitý. *“Bratr se ptal své sestry Jovy, za koho se vdá. Jestli za nějakého obyčejného chudáka, ale hrdinu, nebo za nějakého bohatého, ale slabocha. Dívka odpověděla: Tady není o čem přemýšlet. Jen prase pase po hlubokém korytu, lidé hledají čest a úctu. A Jova zvolila chudého hrdinu.”*⁵¹ Rozhodnutí rodičů při výběru ženicha bylo rozhodující, přestože bylo dle zákona knížete Danila zakázáno uzavírání sňatku bez souhlasu obou snoubenců. *“Dívka Ruža z Pastrovice žila životem Popelky, všechny své strasti trpělivě snášela. Když se pokusili unést ji a vdát za nedůstojného člověka, ona, aby si zachovala svou úctu a zůstala věrná svému snoubenci, zvolila smrt v moři, když se vrhla po hlavě z vysokého srázu, který od té doby lid nazývá Skoči djevojka.”*⁵²

Černohorská žena je odvážný a věrný souputník svého muže a jeho rodiny. O tom jsou i slova knížete Danila: *“Ale jak bychom se vám, Černohorky, mohli odvděčit. Ve srovnání s námi nejste o nic méně, když přijdou živá muka.”*⁵³

Mýtus o silné ženě je v ústní tradici černohorské literatury hluboce zakořeněn. Kromě pověstí, písní a pověstí o ženách coby matkách, manželkách a hrdinkách mají Černohorci rovněž silně rozvinutou víru ve víly jako ideály ženskosti a ženské síly. Pověsti o těchto nadpřirozených bytostech se vyskytují na celém území Černé Hory, a to jak na severu, tak i v přímoří.

V Černé Hoře existuje mnoho pověstí o vílách. Víla v lidové slovesnosti představuje výjimečně krásnou ženu. Černohorská fantastika, která se zrodila ze staroslovanské mytologie a poté se rozvíjela samostatně, má mnoho specifických rysů vyjádřených ve zvláštních nadpřirozených představách nebo ve specifické charakteristice obecně známých představ a pověr. Mnohé z těchto představ o nadpřirozených bytostech, jako jsou víly, je blízké lidské přirozenosti a společenské realitě. Stejně jako mezi lidmi není ani mezi vílami nic černobílé, neexistuje tam “čisté” zlo ani “čisté” dobro. Centrální místo v černohorských pověstí zaujímají právě víly. Ony hrají důležitou roli jak v životě, tak i v poezii Černohorců a pověsti o nich se vyskytují po celé zemi. V Černé Hoře existuje pro víly řada označení, například po každém větším pohoří – lovcenská víla, komská víla, durmitorská víla. To, co víly v černohorských představách charakterizuje a co se v mytologii jiných národů nalézá řidčeji, je to, že jsou to často plnokrevné ženy, které vstupují do milostných a manželských poměrů s lidmi a které rodí děti. Víly dojí divoké kozy, stejně jako čerti.

⁵⁰ Todor Baković: *Depresivni optimizam Crnogoraca*, str. 162.

⁵¹ Novak Kilibarda: *Usmena književnost Crne Gore*, str. 191.

⁵² Místní pověst, zaznamenáno v: Ljubiša, Stefan M.: *Pripovjesti*. Titograd 1992., str. 106.

⁵³ Zaznamenáno v: Nikola I Petrovic, *Balkanska carica*, CID, Podgorica, 2001., str. 27.

Obvykle jsou to kladné postavy, ale najdou se i zlé víly. Tvrdě se mstí, pokud člověk narazí na jejich tanec, když zjistí, kde se scházejí, anebo na když narazí na poklad. Přísně si hlídají všechna svá tajemství. Fundinská víla tajně pomáhá Černohorcům v bojích proti Turkům, když rozmísťuje červené a bílé prapory, aby tak označila, kudy se pohybuje černohorské a turecké vojsko. Jde o ucelený svět fantastických, ale humanizovaných bytostí s velmi komplexními vlastnostmi.

V Černé Hoře je jen málo měst, která by se svým vznikem spojovala tolik pověstí, jako je město Kotor. Jedinečná pozice a krása tohoto města jsou natolik nevšední a nadčasové, že lidé jednoduše uvěřili, že vznik Kotoru se nemohl obejít bez činnosti božských sil.

Podle jedné z mnoha pověstí “ve skalách strmého Pestingradu, v obtížně přístupné jeskyni Vilinici žila víla Alkima, jedna z mnoha víl, které obývají výšiny nad Bokou. Když do Boky přišli neznámí námořníci a rozhodli se, že tu založí město, jejich záměr byl takový, že ho založí na vysokém Pestingradu. Jenže moudrá víla Alkima námořníkům poradila, aby město nestavěli v horách, kde není ani vody, ani soli, ale aby ho postavili u moře, neboť bez moře pro ně život není. Námořníci vílu poslechli a město založili na místě dnešního Kotoru. V blízkosti jeskyně Vilinice příroda vytvořila neobyčejnou kreaci stěn podobajících se velkým vratům, která kotorský lid dodnes nazývá Vilina vrata. Skrz tato vrata je v určitou noční dobu možné vidět srpek měsíce. Tehdy mohou vybraní Kotořané, obdivovatelé víl, před rozedněním spatřit vílu, jak sedí na Viliných vratech a čeká zlatou loďku, aby na ní mohla vyplout po vodách Boky a dále do širého světa.”⁵⁴

Ještě jednu pověst o víle mi vyprávěl rybář a občan města Kotoru Pero Riljin. “Povídá se, že při koupání na pobřeží moře jeden Kotořan ukradl víle křídla. Když si pro svá křídla přišla, vzal si ji za ženu. Měli dva syny a dvě dcerky. Když ten Kotořan ženil svého syna, vrátil své ženě křídla, aby mohla tancovat spolu se svatebčany. Ona však odletěla do oblak a vrátila se až večer, aby s sebou mohla vzít i své dvě dcery. Kotořan jí dal své dcery, ale synové zůstali s ním. Od těchto synů pak vznikl rod Divanovićů, kteří podle lidových představ toto příjmení získali podle své divoké matky.”⁵⁵

⁵⁴ *Vilina gora*, antologie černohorských legendy, připravil Radoje Radojevic, Titograd, Graficki zavod, 1971. OCLC 581030010, str. 54.

⁵⁵ Občan Pero Riljin tuto pověst převyprávěl v srpnu 2014.

“PŘÍKLADY ČOJSTVÍ A HRDINSTVÍ” MARKA MILJANOVA

Marko Miljanov vytvořil významná díla, v nichž se odráží nejen jeho duch, ale také duch a lidové tradice jeho kmene a kraje a širěji celého národa v delším časovém období.

Marko Miljanov se narodil v Medunu v rodině, která je součástí kmene Kučů. Stejně jako všichni jeho tehdejší krajané bojoval proti Turkům. Roku 1856 přišel do Cetinje a dal se do služby knížete Danila jako osobní strážce. Díky jeho hrdinství a úspěšným bojům s Turky a díky jeho důvěryhodnosti ho kníže Nikola Petrović odměnil postem soudce a vůdce kmene Bratonožićů. V důsledku Miljanovovy činnosti směřující k připojení Kučů k Černé Hoře Turci za jeho hlavu vyhlásili odměnu. Roku 1874 byl zvolen do černohorského senátu (od 1879 transformovaného na státní radu). Ve válce proti osmanské říši velel černohorským vojskům v bitvě na Fundině. Po ostrém střetu s knížetem Nikolou v roce 1882 Marko Miljanov opustil státní radu a rozhodl se vrátit se do rodného Medunu.

Pro jeho duchovní vývoj byl důležitý jeho výběr za osobního strážce knížete Danila (1856) a také jeho pobyt na knížecím dvoře v Cetinji. Služba osobního strážce, v níž pokračoval i za knížete Nikoly, byla pravá škola pro vybrané mladé muže. Během té doby nabyl vzdělání a zkušenosti, které by ve svém rodném prostředí nikdy nemohl získat. V Cetinji se seznámil s řadou významných a moudrých osobností – s kmenovými vůdci, poutníky, vědci, zahraničními diplomaty, novináři, spisovateli. Aniž by si to uvědomoval, tyto podmínky formovaly pozdějšího spisovatele. Marko Miljanov se zúčastňoval cetinjských rozhovorů, a to jak těch dvorských, tak i těch kavárenských. V Cetinji se učil od druhých, ale známí spisovatelé též se zájmem naslouchali jeho příběhům. Jeho vyprávění se před takovým publikem rozvíjelo a obohacovalo a nakonec si získalo úctu spolubesedníků a kruhů, v němž se Miljanov pohyboval. Vyprávění o minulosti kmene ho motivovalo k tomu, aby ještě lépe poznal dějiny a tradice Kučů a jiných kmenů.

Poté, co jej kníže Nikola vyzval, aby rezignoval, Marko Miljanov v roce 1882 opouští strážní službu a vydává se na spisovatelskou dráhu.⁵⁶ Odchodem ze služby a z vysokých pozic ve státě, které zaujímal, však neopustil své politické a národní ideje. Za ně i dále bojoval, propagoval je a bránil ve svých spisech a knihách. Ve svých dílech vytýkal především ty dějinné a duchovní kvality, kterých si cenil nejvíce.

Jeho literární díla byla pro tehdejší veřejnost překvapením. Bylo totiž nezvyklé, aby starý válečník psal knihy. Kritici jeho díla přijali s velkým zájmem. Hlavní a nejznámější díla Marka Miljanova jsou *Primjeri čojstva i junaštva, Pleme Kuči u narodnoj i usmenoj tradiciji* a *Život i običaji Arbanasa*. Ve stejné době, tj. v druhé polovině 19. století ovšem také v Evropě vzrůstá zájem o folklór. “Počínaje druhou polovinou 19. století se časopisy stále více diferencují podle čtenářstva. Přesto však byl folklór, spojený s rostoucím nacionalismem a otázkami jeho dědictví a zachování,

⁵⁶ Jovan Čadenović v předmluvě ke knize M. Miljanova *Primeri čojstva i junaštva*.

stejně zajímavý jak pro znalce a odborníky, tak i pro širokou veřejnost. Toto inkluzivní dědictví se projevovalo ve specializovaných folklórních časopisech, které dávaly prostor pro hlasy a cíle nadšených sběratelů a ochránců stejně jako těm, kteří se snažili vytvořit z folklóru vědeckou disciplínu oddanou skutečnému výzkumu skutečného materiálu.”⁵⁷

Cílem psaní Marka Miljanova bylo, aby pravda o hrdinech nepadla v zapomnění a aby se na starých příkladech učily mladé generace. V díle *Primeri čojstva i junaštva* byl popsán široký společensko-historický rámec, v němž se všechny popisované události odehrávaly, tedy rámec národněosvobozeneckých válek. “To není jen sbírka pověstí o hrdinských skutcích, ale také o “malých vítězstvích”, v nichž hrdinové především vítězí sami nad sebou, nad svým i kolektivním chápáním, názory a normami.”⁵⁸

Sbírka příkladů vykazuje různorodost motivů, z nichž většina je vystavěna na kontrastech humánních, pozitivních a jim protikladných chápání a konání lidí. Postavy se vyskytují v nejrůznějších vztazích: člověk vers. jiný člověk, člověk vers. kmen či národ nebo člověk vers. morální normy. Některé pověsti se odvíjejí od jednoho motivu, v jiných se motivy proplétají. V díle je řada vyprávění s motivem odpuštění. Odpouštějí se urážky i životy, odpouští se cizinci i známé osobě, z osobních i vyšších důvodů. Hrdinové, kteří odpouštějí, vykazují vyšší vědomí a širší rozhled.

Stopy krevní msty, která v kmenově rozdělené společnosti zapustila hluboké kořeny, vedou do dávné minulosti mnohých národů. V jejích základech je náboženské a mystické chápání života. Msta se pojí s kultem předků, kteří požadují pomstu. Proto byl v každém kmenovém společenství veliký tlak na příslušné jedince, aby tuto mstu vykonali. Přesto však krevní msta není činěna za každou cenu, není činěna, pokud je tento způsob morálně nepřipustný, pokud neodpovídá hrdinskému chápání cti.

Dobré skutky jsou činěny a ochrana je poskytována v souladu s lidovým povědomím o útočišti a pohostinnosti. Azyl existoval už dávno, byl znám u mnohých národů, obzvláště u Řeků, kteří ho nazývali *asilos*. Vyhnanému nešťastníkovi byl otevřen každý dům a jeho majitel byl zavázán ho chránit a pomstít ho, pokud by se mu pod jeho ochranou něco špatného stalo. Njegoš o tomto zvyku psal: “Je to náš starý černohorský zvyk a zákon, že kdokoli se k nám uchýlí, bude přijat a chráněn lépe než vlastní bratr nebo otec.”⁵⁹ V příbězích u Marka Miljanova se hovoří o poskytování útočiště vyhnanému člověku a o poskytování azylu dokonce i nepříteli.

⁵⁷ Regina Bendix: *In Search of Authenticity*, str. 99.

⁵⁸ Jovan Čadenović v předmluvě ke knize M. Miljanova *Primeri čojstva i junaštva*, str. 22.

⁵⁹ Petar II Petrovic Njegos, *Lazni car Stjepan Mali*, CID, 1964. Podgorica, ISBN 978-86-495-0322-9 str. 78.

“Punišu Rašoviće, kterého Turci nazývali Puniša Černý, jednou v Podgorici chytli Turci. Svázali mu ruce a vydali se s ním k vezírovi do Skadaru, aby ho tam oběsili, protože věděli, že za jeho dopadení budou vezírem odměněni. S Punišou šlo čtyřicet Turků. Když přišli k hoře Hum, Puniša ze skupiny Turků vyskočil. Turci se vydali za ním, běželi a stříleli po něm, někteří na koni, jiní po svých, nedohonili ho až k vratům domu Prelji Ljuljova. Puniša, svázaný, vběhl do domu. Turci se hned za ním tlačili do dveří. Prelja křikl: “Zpátky, Turci!” Turci na to: “Ne, jen přes naše mrtvoly.” Prelja: “Zemřete, zavolám kmen hotský a domů se už více nevrátíte!” Marně mu hrozili tu sultánem, tu vezírem, slibovali smrt jemu i jeho rodu za to, že brání tureckého zločince. Říkali mu: “Jak to, že bráníš Punišu Černého, který tolik tureckých domů očernil a tvého bratra nedávno zabil, takže teď Hotové pro něho černý oděv nosí!” Prelja: “Ano, vím, že Puniša zabil mého bratra, ale stačí mi, že kvůli Punišovi nemám bratra, nemohl bych unést, kdybych kvůli němu neměl oboje – ani bratra, ani tvář! Tak zpátky, Turci, nebo zahynete všichni, abyste neviděli, co sultán a vezír učiní ze mě a z mého kmene!” Turci se museli vrátit. A Prelja svého starého zločince a nového přítele doprovodil přes Turecko a Puniša se vrátil živ do rodné vsi Rašovice.”⁶⁰

V této lidové pověsti je příklad černohorské odvahy a lidskosti. Člověk zachránil život vrahovi svého bratra, protože morální ideály jeho kmene a vůbec všech černohorských kmenů nedovolují, aby se hostitel hostu obrátil zády, takže navzdory vlastnímu bolu způsobenému ztrátou bratra Prelj zachraňuje bratrova vraha, čímž vystavuje v nebezpečí i vlastní život.

Primeri čojstva i junaštva často nabízejí motivy střetu, boje, soutěže, které vyjadřují vztah jednoho člověka s jiným. Motiv soutěže “kdo je lepší” je produktem společnosti, v níž je kmenový člověk přinucen neustále dokazovat vlastní schopnosti, bojovat a soutěžit, protože byl neustále vystavován soudu společnosti, která jeho činy kriticky hodnotí a měří je podle norem hrdinské morálky. “Pro strukturu pověstí, kde pro osnovu jejich akcí je charakteristický přelomový okamžik, od něhož se děj odvíjí druhým směrem než je ten očekávaný, kdy hlavní hrdina učiní neočekávané gesto, čin, kterým se učiní něco ušlechtilého.”⁶¹

Motiv msty je v literatuře velice častý. Hrdinové jmenovaného díla mstu vnímají jako morální závazek, jako duchovní satisfakci. Jenže stejně jako existují dva druhy hrdinství – lidské a divoké, zvířecí, tak také podle autorova chápání existují dva druhy msty. Vedle pověstí, kde se hovoří o mstě, která byla provedena nedůstojným způsobem, je popsána i msta, která je spravedlivým trestem, jenž si zločinci zaslouhují.

Dodržení daného slova je rys hrdinské morálky, patriarchální cti, která zavazuje. Tato norma představuje jeden z prvků stability společenství. Dané slovo ctí kladní hrdinové.

⁶⁰ Citováno z knihy Marka Miljanova *Primeri čojstva i junaštva*, str. 198.

⁶¹ Jovan Čadenović v předmluvě ke knize M. Miljanova *Primeri čojstva i junaštva*, str. 24.

Nová doba přinesla i nová témata, motivy a osoby. Ty vykreslují složité postavení člověka ve společnosti, jeho závislost na dalších faktorech, které kmenová společnost neznala. Epičtí hrdinové, kteří byli přinuceni opustit bojiště a přijmout poklidný způsob života, to často vnímají jako prohru. Zde se často objevují motivy závisti kvůli penězům, hladu a práce. Na rozdíl od jiných děl Marka Miljanova se v *Příkladech čojství a hrdinství* příběhy s těmito motivy prakticky nevyskytují. V tomto díle se nepopisuje ani tak hrdinství, jako spíše jiné kladné morální vlastnosti, jako jsou například ušlechtilost a štědrost.

Kniha je konstruována na protikladech a střetech kladných a záporných hrdinů a principů. Záporné postavy jsou především Turci, avšak ne všichni Turci jsou zločinci. I před Markem Miljanovem existovaly rozumné pohledy a tolerantní soudy o lidech a národech. Vladyka Petar I. psal např. o kmeni Drobnjaků toto: "A já bych nepřál Turkovi, který je dobrý a upřímný člověk, žádného zla, jako bych to nepřál ani dobrému a upřímnému křesťanu."⁶²

Lidé jsou zobrazováni především z morálního hlediska, v činech. Skutečné portréty však v těchto příbězích nejsou. Autor postupoval jako lidový vypravěč, který nepopisuje vnější rysy svých hrdinů. Mezi všemi postavami je jen zanedbatelný počet těch, které jsou podrobněji vizuálně popsány. O několika postavách je řečeno, že jsou hezké, ale není dále rozvedeno, v čem jejich krása tkví. V protikladu k nim se o několika hrdinech říká, že jsou zhyzdění stářím a ranami. Ženy jsou v analyzované knize vykresleny jako strážkyně domova, tradic a rodiny, jak to ostatně odpovídá patriarchální a kmenové společnosti. Největší dojem zanechávají postavy matek, které jsou schopny překonat bolest nad ztrátou synů padlých za svobodu národa, za čest nebo nějakou jinou svátost.

V těchto příbězích je národ důležitý faktor, který se vyskytuje jako účastník událostí, jako svědek, soudce i básník. Přítomnost národa má velký vliv na činy a chování postav. A i když národ nějakému činu přítomen není, fungují jeho normy a soudy. Pojem národa má široký význam a zahrnuje černohorský, srbský, turecký a albánský lid, bez hranic a dělení. Spisovatel říká, že národ nic nezapomíná, ani to hrdinské, ani to zbabělé, vše, co si zasluhuje vzpomínku, je v národu uchováno. Národ je nejčastěji představen prostřednictvím obyčejných lidí – "venkovanů a horalů". Autor ovšem neglorifikuje národ a vše národní, někdy říká "prostý národ", má-li na mysli jeho nevědomost a neschopnost chápat jednotlivé jevy a události.

Oba dominantní etické pojmy, které jsou v titulu knihy, jsou přítomny ve všech příbězích a anekdotách. Čojství je součástí morálky Černohorců, své vyjádření má v lidové poezii, v dílech Njegoše a dalších spisovatelů, avšak nejvíce je spojeno se

⁶² Dokumentární film *Glasoviti crnogorski junaci*, režisér Gojko Kastratovic, scenarist Ratko Djurovic, RT Titograd, 1993. (datum. 09.03. 2015.)

jménem a dílem Marka Miljanova. V tomto díle je čojství vlastnost jedince, vyvoleného, nikoliv masy. Z pověstí v této knize je možné uzavřít, že etické kroky hrdinů korespondují s tím, co bylo obvyklé v národě. I sama sbírka příběhů vznikla z potřeby ovlivňovat rozkolísanou morálku kmenů.

Název knihy odpovídá jejímu obsahu a myšlence. Podle něho lze pojem čojství rozložit na více segmentů, jako jsou štedrost, dobrosrdečnost, sebeovládání, zdrženlivost, dodržení daného slova, upřímnost, spravedlnost, skromnost, přátelskost, otevřenost. Ve většině příběhů má významné místo dialog. V dialozích se ve značné míře zrcadlí charaktery a názory postav. Využití dialogu a často opakovaných vět a myšlenek odkazuje na lidové vyprávění.

V celém díle existují témata, o nichž vypovídají tyto příklady: vítězství nad vlastními pocity člověka povyšuje, dávej pozor na to, co říkáš, a když už dáš slovo, to tě zavazuje k dobrému i zlému, čest je cennější než život, štedrost, všeobecné dobro nade vše, neztrácej vědomí povinnosti ani tehdy, když je nejhůře, co je pravé hrdinství, tj. nikdy se nesmí zapomínat na to, že hrdina je pouze ten, kdo nikdy nezapomíná, že je člověk, uznání nepříteli, atd. až do konce knihy, přičemž v největším množství příkladů se zobrazuje především otázka cti. Pocitu cti jsou podřízeny i ty nejhlubší city, jako jsou vlastenectví a láska. Hrdinové hynou, to je však jen zahynutí, nikoliv smrt. Oni žijí dále ve svých činech, ve vzpomínkách, v písních, v národě, v morální a duchovní ideji, která se předávala z pokolení na pokolení. Hrdinové umírají, ale po nich tu zůstávají hrdinské vzpomínky.

Jako všechny morálně silné postavy i postavy v analyzovaném díle Marka Miljanova odcházejí na smrt klidně a vědomě – nejen proto, že poctivě věří v ideály, které byly jejich i jejich předků, ale že hluboce věří, že to též budou ideály jejich potomků.

Primeri čojstva i junaštva nepředstavují abstraktní nebo teoretické rozvíjení etických principů, nýbrž přísný výběr činů a okamžiků ze starší i novější národní historie, prostřednictvím kterých se manifestuje duchovní a morální síla národa v těžkých podmínkách. Lze říci, že celé dílo je podřízeno hlavní tezi – cti. Skutečná, vysoce etická humánnost vytvářela povědomí o tom, že se obětí dá sloužit jak národní, tak i lidské cti jen prostřednictvím čestného jedince. V takovém žebříčku hodnot jsou duchovní a morální vlastnosti na prvním místě.

REÁLNÝ A SYMBOLICKÝ VÝZNAM HOR U ČERNOHORCŮ

Od Olympu až k asijským horám, kde se rozvinul buddhismus a další náboženství, měly hory pro mnohé národy symbolický význam. Představovaly něco svatého, už proto, že svou výškou se jakoby dotýkaly samotných nebes, představovaly něco mysteriózního, nedostižného, něco, co už ze své podstaty je objektem představ, fantazií a rozjímání o tom, co by tam nahoře asi mohlo být. To je samozřejmě mýtus, ale může se na něj hledět i jako na alegorii. Pojem metafyzického významu božskosti hor se vyskytuje jak ve východních, tak i v západních tradicích – od čínské až po aztéckou tradici předkolumbovské Ameriky, od Egyptanů až po nordicko-germánské mytologie a od Řeků přes Íránce až po Indy. Tento pojem je nejčastěji zobrazen formou mýtů a legend, které se týkají hor jako sídla bohů nebo – jako je tomu v případě Černohorců – hrdinů. Hory byly často sídlem těch, kdo jsou svatí a mysteriózní, nebo místem obývaným tajuplnými silami slávy a nesmrtelnosti. Obecný základ této symboliky je velmi jednoduchý a očividný: protože byla země spojována se vším lidským (i samotné slovo human má svůj původ v substantivu humus, což znamená půda), pozemské vrcholy, které sahají až do nebe a které jsou často přetvořeny věčným sněhem, bývají spontánně vnímány jako nejprůhodnější materiál pro to, aby se prostřednictvím alegorií, mýtů a legend vyjádřily duchovní stavy vědomí, často figurativně vykreslené ve formě bohů a jiných nadpřirozených bytostí. Mnohé kultury pohlížely na hory jako na hodnotnější a velkolepější místa a analogicky místa bližší božskému více než jakýkoliv chrám nebo svatyně, kterou vytvořil člověk. To je obzvláště silné v Černé Hoře, kde lidé dodnes místo na svatyně přísahají na hory.

Mezi nejvelkolepější dominanty evropské části východního Středozeří patří horský masív Lovčenu, který se nad jediným středozeří fjordem – Bokou Kotorskou – tyčí do výše 1749 m n. m. Nedá se přehlédnout jak při pohledu od moře a z úzkého subtropického pásu podél pobřeží Jadranu, který v novější historii patřil benátské republice a později habsburské monarchii, tak ani při pohledu z vnitrozemí. V jihovýchodní části jeho úpatí leží Cetinje, historické hlavní město Černé Hory, a masív je dobře patrný též z celé oblasti Skadarského jezera a severní Albánie, která až do počátku 20. století patřila osmanské říši. Lovčen je tak do jisté míry charakterizován ambivalentním umístěním. V moderní éře vždy symbolizoval především Černou Horu, kterou v myslích jejích obyvatel, ale i cizinců vizualizoval, neleží však v centrální části země, ale na jejích hranicích. Představuje především symbol černohorské státnosti, nezávislosti a svobody.

Na Olympu se podle národních pověstí odehrávaly životní procesy bohů a lidé byli pod jejich vlivem. Na rozdíl od Olympu nebo Araratu je Lovčen mýtická hora, kterou ovšem neobývají nadpřirozené bytosti. Je to místo, které se tyčí nad celou Černou Horou a kde se odehrávají nejrůznější politické sněmy a shromáždění. Na rozdíl od jiných národů Černohorci tuto svou horu nepoznamenali legendami a mýtickými bytostmi, ale skutečnými historickými událostmi a osobnostmi. Tak byly na Lovčenu pochovány významné osobnosti jako např. první černohorský světec sv. Petar Cetinjský. Njegoš si rovněž své místo představoval na nejvyšší hoře a je také druhý, kdo je na této hoře pochován. Podle současných zjištění se až do poloviny 19. století na svazích vysokých a nepřístupných částí Lovčenu nevyskytovaly žádné objekty. Až Njegoš rozhodl, že nechá na strmém a skalnatém hřebeni Jezerského vrhu vybudovat malou kamennou kapličku, a to naproti Štirovniku, což je jeden ze dvou nejvyšších vrcholů lovčenského masívu, který je obrácen k moři. O její stavbě se však nedochoval žádný doklad. Habsburské úřady se sídlem v Kotoru, které pozorně sledovaly události v sousední zemi, tvrdí, že výstavba kapličky začala v pondělí 16. června 1845 a nejspíše byla dokončena téhož roku. Kamenná kaplička měla být především vizuální symbol malého nezávislého státu, který ovšem stále ještě nezískal potřebné mezinárodní uznání. Vladyka Petar II. Petrović Njegoš, který dbal na posilování centrální moci a státních institucí, se domníval, že pravoslavná kaplička musí získat pozornost zahraničí na neřešenou černohorskou otázku. Pro domácí obyvatelstvo měla být kaplička viditelným symbolem pravoslaví, které se ve specifických podmínkách zcela krylo s nacionální a de facto i státní identitou. Na jeho rozhodnutí korunovat vrchol Lovčenu kamennou kapličkou měl vedle racionálních kalkulací nepochybně vliv též jeho romantismus. Njegoš je totiž známý především jako jeden z nejslavnějších jihoslovanských básníků 19. století. Rakouské úřady se však o něj zajímaly především jako o politika a hlavu černohorské pravoslavné církve. V té době se mimochodem teprve připravoval k napsání nebo už možná i psal svá literární díla, včetně jeho nejslavnějšího *Horského věnce*. Kaplička, o jejímž vybudování rozhodl ve svých čtyřiceti letech, se později stala místem jeho posledního odpočinku. Přání být pochován na vrcholu Lovčenu podle všeho vyslovil

až v posledních dnech svého života. S ohledem na špatné meteorologické podmínky však Černohorci nemohli splnit toto jeho poslední přání a kromě toho se podle některých zdrojů báli, že by se na neobývaný a přes zimu zcela opuštěný vrchol Lovčenu mohli dostat Turci a jeho ostatky poskvřnit, konkrétně mu utnout hlavu a poslat ji jako trofej sultánovi. Proto bylo tělo zesnulého vladaře a vладыky dočasně pohřbeno v jistější hrobce v cetinjském klášteře. Poté nastalo období politické nestability, střetů a bojů o následnictví, transformace Černé Hory na světské knížectví a nová válka proti osmanské říši. Až 27. srpna 1855 byly Njegošovy ostatky slavnostně přeneseny na Lovćen, kde byly za přítomnosti "okolo tisíce pušek", tj. mužů v čele s knížetem Danilem (1826 – 1860, vládl 1852 – 1860) a kněžnou Darinkou (1837 – 1892) uloženy uvnitř kapličky. Od té doby kaplička na Lovčenu znamenala charakteristický a dobře viditelný maják úspěšně ubráněné nezávislosti.⁶³

Lovćen měl význam pro shromažďování a soutěže o to, kdo je větší, silnější, odvážnější. Na Lovčenu také začíná děj velkého Njegošova eposu *Horský věnec*, kdy musí vладыka Danilo přijmout těžké rozhodnutí o likvidaci poturčenců, vlastních bratrů, kteří přijali islám. Hora Lovćen je symbolem svobody. Na ní nežijí bohové, ale nejschopnější lidé, které Černá Hora dala. Skutečné osobnosti.

Rumijski vrh má pro Černohorce rovněž významnou symboliku. Ta je spjatá s dukljanským knížetem Vladimírem.

⁶³ Frantisek Sistek. *Njegoseva grobnica na Lovcenu*, Matica crnogorska 2012., dostupne z: <http://www.maticacrnogorska.me/files/45/09%20frantisek%20sistek.pdf> (datum 20.04.2015.)

Koncem 10. století byl Vladimír vladařem Duklji, které tehdy patřila území od Boky Kotorské až k řece Bojaně. V komplikovaných zahraničněpolitických podmínkách se Vladimír neúspěšně pokoušel dohodnout se s Byzancí proti carovi Samuilovi.⁶⁴ To Samuila rozběsnilo, takže v roce 997 poslal své vojsko na Duklju. Ke střetu došlo na řece Bojaně a dukljanská vojska byla poražena. Vladimír byl zajat a odveden na Samuilův dvůr na Prespě (v dnešní Makedonii). Samuilova dcera, princezna Kosara, se do dukljanského knížete zamilovala a za Samuilova souhlasu se Vladimír s Kosarou brzy oženil. Vladimír se vrátil na Duklju a byl Samuilovým vazalem. Po Samuilově smrti v roce 1014 se nový vládce Vladislav rozhodl, že Vladimíra odstraní. Pozval ho do Prespy a jako garanci toho, že se mu nic nestane, poslal Vladimírovi kříž,⁶⁵ u kterého přísahal své mírové pohnutky. Vladimír přijel do Prespy, ale car Vladislav svůj slib nedodržel a v roce 1016 dukljanského knížete Vladimíra zavraždil stětím.

„Jeho hlava byla sřata 22. května. Biskupové jeho tělo vzali a pohřbili ho za chvalozpěvů v jednom kostele. A aby Pán dal na vědomí zásluhy blaženého mučedníka Vladimíra, mnozí, které trápily nejrůznější neduhy, poté, co vstoupili do kostela a pomodlili se u jeho hrobu, uzdravili se. V noci tam pak všichni viděli božské světlo, jako by tam hořelo mnoho svící. Žena blaženého Vladimíra plakala usedavě, více, než by se to dalo slovy popsat, řadu dní. Když pak car Vladislav pozoroval divotvorné činy, které tam Bůh činil, hodně se vylekal a začal se kát, přičemž povolil své příbuzné Kosaře, aby si tělo svého muže vzala a odnesla.“⁶⁶

V roce 1019 byly Vladimírovy ostatky přeneseny do kláštera sv. Marie Krajinské (Prečista Krajinska) na svazích černoohorského pohoří Rumije nad Skadarským jezerem. Pop Dukljanin dále píše: „Jeho tělo leží a voní, jako by bylo nabalzamováno řadou vůní, a v ruce drží ten kříž, který dostal od cara. A v témže kostele se každým rokem na jeho svátek shromažďuje množství lidí a díky jeho zásluhám a jeho zprostředkování se tu i dnes konají mnohá dobra těm, kteří se upřímně a ze srdce modlí. Žena blaženého Vladimíra Kosara vstoupila do kláštera a žila v něm pobožně a svatě až do konce svého života. Pohřbena byla ve stejném kostele, u nohou svého muže.“⁶⁷

Lidé věřili, že Vladimírovy ostatky jsou divotvorné, takže Vladimír byl prohlášen světcem. Sv. Vladimír se na ikonách, ikonostasech a freskách vždy

⁶⁴ Bulharský car, který na území dnešní Makedonie, Srbska (kromě Banátu a Bačky), Černé Hory, Albánie, severního Bulharska a severního Řecka vytvořil velký jihoslovanský stát známý jako Samuilovo carství.

⁶⁵ Kříž z tisového dřeva o délce 45 cm, šířce 38 cm a tloušťce 2,5 cm zakovaný pravděpodobně v 16. století do stříbra, se nachází v pravoslavné rodině Androvićů ve vsi Velji Mikulići v černoohorském okrese Bar. Předpokládá se, že se jedná o kříž, u kterého car Vladislav přísahal, že dukljanskému knížeti Vladimírovi nezpůsobí žádné zlo, pokud navštíví jeho sídlo na Prespě.

⁶⁶ Co se dělo po Vladimírově smrti popisuje *Ljetopis popa Dukljanina*, hlava 36., str 786..

⁶⁷ *Ljetopis Popa Dukljanina*, z 12. století, připravil Slavko Mijušković, GZ, Podgorica, 1967. DEWEY Number 909.04918, hlava 36., str 799.

zobrazuje tak, že v levé ruce drží utátnou hlavu a v pravé kříž. Ostatky sv. Vladimíra byly z kláštera v Prečistě Krajinské přeneseny do albánského Elbasanu a poté do Tirany, kde jsou dodnes.

Sv. Vladimír vládl v Duklje před církevním schizmatem (1054), takže ho v Černé Hoře slaví jak katolíci, tak i pravoslavní a rovněž muslimové. Každoročně se 22. května obyvatelé z okolních vsí vydávají na horu Rumiye a každý nese symbolicky kámen, aby se tam jednou, až nastanou vhodné podmínky, mohl vybudovat kostel.⁶⁸

Vrcholům hor v Černé Hoře se nepřisuzují mytologické vlastnosti. Odehrávaly se na nich skutečné události a v tomto kontextu mají hory pro Černohorce značný význam. Představují totiž zvláštní symbol jejich svobody.

Černá Hora byla celé jedno období od příchodu Slovanů ohrožována nájezdy okolních velmocí. Po příchodu římských legií a obsazení přímořských měst odchází větší část slovanského obyvatelstva do hor. Tam se také začínají odehrávat jeho životy. Během obrany před Turky žili Černohorci v katunech, dočasných domech, v nichž bydleli a chovali dobytek. Vyráběli sýry a jiné mléčné produkty, na zimu pak odcházeli do jižních krajů. Během osmanské nadvlády dostala Černá Hora pojmenování podle zmíněných katunů – stala se katunskou nahijí. Od chvíle, kdy Turci přišli na černohorské teritorium, Černohorci své katuny stavěli pevnější a hory už neopouštěli. Kopce a hory, které Černohorci milovali a oslavovali, hrály důležitou roli v zachování svobody jejich země.

Černohorci měli za vlády Crnojevićů moře, díky čemuž měli též vlastní sůl. Kdo měl v té době sůl, obchodoval s celým světem a byl bohatý. Když o mořské pobřeží přišli, kontakty se světem se přerušily a Černohorci se ocitli v izolaci. Žili v nepřístupných horách drsným a těžkým způsobem života.

Jejich domy byly stavěny v souladu s klimatickými podmínkami. Kmeny, které obývaly přímoří, měly domy postavené z kamene, ale pokryté byly slámou. V centrální části Černé Hory se vyskytují nejnepřístupnější oblasti. Jejich velký problém byl nedostatek vody. Vodu pili z *bistjerna*: vytvářeli nádrže, kde shromažďovali dešťovou vodu, kterou pili. V těch oblastech nebyly ani louky, ani pole. To málo pšenice a ovoce, co měli, pěstovali si na zahrádkách. To byly malé oázy země, kde se hromadila ze skal dešťová voda; tyto malé plochy pak pokryli zeminou. Tak vytvořili prostor pro zemědělství. Na kameni rostly byliny, které byly vhodné pro kozy. Centrální Černá Hora má nejnehostinnější podmínky a velice malé procento země, která by byla vhodná pro zemědělskou činnost. Sever země oproti tomu oplýval rozsáhlými lesy a plodnými loukami. Vesnice byly na těch loukách

⁶⁸ Radoslav Rotković: *Ilustrovana istorija crnogorskog naroda*. Crnogorska izdanja, Podgorica, 2003.

v podhůří a přes léto vystoupali do hor kvůli pastvinám a příznivější teplotě. Jak na jihu, tak i na severu žili sdružení do kmenových společenství.⁶⁹

Když na tato území přišli Turci, snažili se zavést daň. Kmenová organizace, která byla vytvořená v období vladyků, a také nepřístupné hory však Černohorcům pomohly vyhnout se pravidelnému placení daní a ubránit se před tureckými nájezdy.

Těžké boje probíhaly a velké ztráty byly Turkům způsobovány v soutěskách. Černohorcům jejich hory a kopce velice dobře sloužily k vytváření pastí na Turky. Jedna z nejznámějších pastí byla připravena Novakem Cerovićem, který takto se svou družinou (četou) zabil Smail-agu Čengiće. Tato událost byla oslavena v eposu chorvatského spisovatele Ivana Mažuraniće *Smrt Smail-agy Čengiće*:

*“I već Hasan, vižla brži,
Izvede mu dobra konja,
Posjest aga gdje ga htjede,
Iz oblaka munja kresnu,
I vruć purak sa zemljom ga svede:
Noć je mračna, ne znaš tko ga svali,
Al tu blizu Mirko puške pali...
Proz noć crnu prhnu bez tjela
Hrabra duša, gola, nevesela!...”*

*Pade aga, al se Turci bore,
Već što tmina čuditi ti se ne da
Kolika se tu junaštva tvore.*

*Od mraka se ne razbira ništa;
Pak kad sijevne oganj sa nebesa,
Il iz puške pouzdanu drugu,
Često put se krst i Turčin nađu
Na dohvatu noža ljuta,
Gdje mnijahu puškomet je puta,
Ter se grle rukam gvozenijem,
Ter se ljube kljunom gvozenijem
Krst i prorok, dok jednoga teče:
Tolika im mržnja srca peče!”*

Toto je pouze jedna z mnoha pastí připravených na Turky ze strany mnoha čet a jejich vůdců po celé Černé Hoře. Mnohé z těchto pastí byly oslaveny v lidových písních.

⁶⁹ Pavle Rovinjski: *Zapisi o Crnoj Gori*. CID, Podgorica, 2001. ISBN 86-495-0112-5

Bajo Pivljanin byl vyhlášený vůdce čety, žil v Boce Kotorské. Byly o něm vyprávěny mnohé pověsti a příběhy a také jedno malé místo poblíž města Kotoru se jmenuje podle něho Bajova kula. Zahynul v bitvě na Vrteljce, hoře blízko Cetinje, kde bojoval proti Turkům v roce 1685. Tuto bitvu oslavil Njegoš ve svém *Horském věnci*. Bajo Pivljanin – ověnčený slávou, kterou mu přinesl Horský věnec – se stal jedním z nejopěvovanějších osobností v postklasickém období guslarské epiky v Černé Hoře. Na vrcholu hory Vrteljky, kde zahynul, je o tomto černoorském hajdukovi a hrdinovi záznam.

Jak je z uvedených příkladů patrné, hory představovaly pilíř obrany Černoorců.

Drsný, obtížný a prostý způsob života výrazně formoval charakter Černoorců. Oni sami sebe formovali v souladu s přirozeností, v níž žili, a tyto podmínky také ovlivňovaly jejich specifické etické normy.

GUSLAŘI A GUSLARSKÉ PÍSNĚ

Petar Lubarda řekl: „Za dlouhých zimních nocí jsme se vzájemně navštěvovali a já jsem vleže od země přes oheň pozoroval guslara. Namaloval jsem ho tak, jak jsem ho viděl, když jsem byl malý, z polohy ležmo, osvětleného světlem ohně z ohniště.“⁷⁰

⁷⁰ Novak Kilibarda: *Usmena književnost Crne Gore*, str. 198.

Drsné a studené zimy, které lidé trávili v horách, je spojovaly kolem ohniště, kde guslaři opěvovali své hrdiny a vyprávěli o konkrétních událostech z historie. „S ohledem na to, že okolnosti ovlivňují ústní formu tvorby, je třeba je vzít v úvahu. Epická poezie se v Jugoslávii zpívala při různých podmínkách. Na vesnicích, kde jsou domy často velice vzdálené jeden od druhého, se takováto shromažďování nejčastěji uskutečňovala v jednom z domů.“⁷¹

Gusle jsou nástroj, který se v oblastech obydlených jižními Slovany vyskytuje už v byzantských spisech z 10. století. Vyskytovaly se na dvoře srbského krále Štěpána Prvověnčaného (13. století) a záznamy o nich jsou v celém období středověku. Gusle jsou jednoduchý chordofonní nástroj, jejich hlavním účelem je doprovázet hlas při zpěvu epických písní. Jedná se o smyčcový instrument – zvuk se vytváří tahem smyčce po strunách.

Mají jednu nebo někdy i dvě struny. Nejčastěji jsou vyrobeny z javorového dřeva. Jako jednostrunný nástroj gusle kromě Černé Hory znají i v Srbsku, Bosně, Hercegovině a Dalmácii. Gusle z Liky a Bosenské Krajiny mají většinou dvě struny.

Struny, stejně jako smyčcové žíně, jsou vyrobeny ze svazku třiceti koňských žíní. Smyčec se používá tak, že se jím táhne po napjatých strunách, což vytváří ostrý a dramatický zvuk, který je silně expresivní. Gusle patří mezi ty nástroje, k jejichž zvládnutí je potřeba velkého umění hraní.

Samotné gusle se skládají z ozvučnice, která je přetažena zvířecí kůží, na kterou je napojen dlouhý krk, na jehož konci je vyřezaná zvířecí (nejčastěji koňská) nebo ptačí (nejčastěji orlí nebo sokolí) hlava. Umění výroby guslí bylo velice ceněno nejen v Černé Hoře, ale také v dalších zemích, kde se na ně hrálo. Na gusle se často vyřezávaly doplňující motivy spojované s hrdiny, o nichž se v lidových písních zpívalo, ale také náboženské symboly.

Při hře na gusle se jejich trup pokládá na kolena (do klína), zatímco dlouhý krk je přidržován dlaní.

Gusle měly v dějinách černoohorské epické poezie významnou roli, neboť guslaři – lidoví pěvci – po staletí opěvovali prakticky všechny národní dějinné události, dokud tyto texty nebyly nakonec zaznamenány. Většina písní hovoří o časech osmanské nadvlády a národního boje za nezávislost. Díky úsilí Vuka Karadžiće byly mnohé epické písně zaznamenané a uchované už v raném 19. století. Prakticky všechny guslarské písně, třebaže nejčastěji zachycují dějinné události a osobnosti, vykazují značný stupeň přehánění a vylepšování událostí ve prospěch hrdinů, proto odehrály důležitou roli v budování mýtů a pověsti, jakož i ve vykreslování hrdinů v povědomí lidí.

⁷¹ Albert B. Lord: *The Singer of Tales*, str. 14.

Gusle jakožto stepní nástroj pochází až ze střední Asie. Příbuznými instrumenty jsou morinhur a igil. Na konci guslí bývá často koňská nebo kozlí hlava, která symbolizuje pastevectví a nomádství, zatímco smyčec je nejčastěji vyroben ve tvaru hada jako symbol horalského temperamentu a spojení s kultem předků, jinak u jižních Slovanů silně přítomným, a to především v horských oblastech. Symbol hada je u jižních Slovanů vůbec často přítomný, nezřídka nese pozitivní význam. Had coby hlídač domu je uctíván ještě dnes v mnoha rurálních prostředích, kde se zabítí hada v blízkosti domu považuje za hřích a přivolávání neštěstí. Veselin Čajkanović, jeden z nejvýznamnějších badatelů v oblasti staroslovanské mytologie, to vysvětluje sepětím s kultem předků: „U jihoslovanských kmenů totiž existoval zvyk pokládání popele nebožtíka pod práh rodného domu. Věřilo se, že na popelu předků spí „had hlídač domu“, který je tím magicky spojený s předky jako jejich zástupce na zemi.“⁷² Později se na guslích začínají objevovat podobizny hrdinů. Ještě jedna spojitost s kultem předků je patrná z materiálu, z něhož se gusle vyrábějí – totiž javorové dřevo. Javor jako dřevo má svoji symboliku ve slovanských pohanských předkřesťanských náboženských představách a nejčastěji je používán v rituálech oslavy kultu předků. Tak jsou gusle fyzicky i duchovně několikerým způsobem spojené s kultem předků, který i samy oslavují. „Někdy jsou totiž mrtví pohřbíváni ve vydlabaném javorovém kmeni coby božském stromu. Identifikace kultu javoru s kultem předků se přenáší na epický výraz prodloužení a udržování identifikace s předky – na lidovou píseň a gusle.“⁷³

Gusle se ještě vyskytují v Sýrii, Lužičtí Srbové zas mají smyčcový instrument, který se nazývá *husle*. Stejně tak Černohorci, kteří konvertovali k islámu, po jistou dobu udržovali zvyk opěvování svých muslimských hrdinů za zvuku guslí. Dnes se však u nich tento zvyk již prakticky vytratil.

Zajímavé je, že nejživější guslarská tradice se téměř zákonitě rozvíjela v horských krajích, ve společenstvích, k nimž byla příroda často nemilosrdná a podmínky pro život téměř nezvladatelné – v Černé Hoře, Hercegovině a v jižních horských oblastech Srbska. Podle slov Vuka Karadžiće bylo v těchto krajích jen „těžko najít někoho, kdo neumí hrát na gusle.“

Černá Hora se vyčleňovala svými epickými specifiky už v době Vuka Karadžiće – on ve svých sbírkách zvlášť označuje písně, které jsou z Černé Hory. „V Černé Hoře guslar neznamenal nikdy povolání, bylo totiž jen málo Černohorců, kteří by neuměli hrát na gusle.“ Hlavní proud černohorských písní představují písně o černohorských bojích z 18. a 19. století. Kromě boje proti Turkům jsou jejich tématem také únosy stád, loupeživé nájezdy, hajductví (četnictví) a mezikmenové střety. Všechny písně, a to i ty, které přišly zvenčí, charakterizuje silný lokální kolorit – jsou velice klenuté, spíše obsahující historii než poezii, velmi realistické, s téměř dokumentární přesností, s výjimkou děl, v nichž jsou popisováni hrdinové. Ti se

⁷² Čajkanović, Veselin, *Mit i religija u Srba*, SKZ, Beograd 1973. ISBN 978-86-379-0280-5, str. 45.

⁷³ Veselin Čajkanović: *Mit i religija u Srba*, str. 43.

v guslarské tradici vyobrazují jako draci, obři, rychlí jako sokolové, svou velikostí zastiňující Lovćen apod. V Černé Hoře je kritériem pro přežití písně její spolehlivost, protože to, o čem píseň hovoří, se má za dosvědčenou pravdu. „Černohorci, o každém svém činu přemýšlejte, co o tom později vypoví gusle!“⁷⁴ – to jsou slova knížete Danila, které dostatečně ilustrují výše řečené. Jak jsme uvedli, hlavní témata jsou spojená s obecnými i místními dějinami. Osobní příběhy, písně o sňatcích či lásce se téměř nevyskytují – tato témata jsou černohorské epice 18. a 19. století cizí.

Gusle nebyly v Černé Hoře vzácností a nebyl to ani instrument určitého prostředí. Byly v každém domě. „Domnívám se, že pro guslary je důležité, že nejsou součástí určité společenské třídy. Můžou být součástí jakékoliv sociální vrstvy.“⁷⁵ Jedni za doprovodu guslí zpívali o lepší budoucnosti a hledali sílu, aby nějak vydrželi nepřízeň, jiní opěvovali vítězství a hrdinské činy. Žebrákům byly tyto písně prostředkem pro získávání milodarů. Tak se tento svou stavbou a fyzickými charakteristikami výrazně jednoduchý nástroj stal v určité dosti pestré společnosti nedílnou součástí každého jejího duchovního projevu. Sloužil při všech emocionálně vypjatých momentech – od modlitby až k nářkům za zesnulé. „Mezi muslimy v Jugoslávii se slaví zvláštní svátek, při kterém se často zpívají epické písně. Ten svátek se nazývá Ramazán a při něm se lidé shromažďují a celé noci si vyprávějí a poslouchají epické příběhy. Je to také ideální příležitost ke zpěvu epických písní.“⁷⁶

Z řady guslarů jsou někteří dobře známí, jako například Tesan Podrugović, Sojan Lomović, Avda Međedović, a jiní zase neznámí. Já bych se krátce zastavila u děda Miliji a jeho písních.

O dědu Milijovi se ví jenom tolik, co o něm řekl Vuk Karadžić v předmluvě 4. knihy *Srbských lidových písní* z roku 1833. Ty údaje jsou následující:

Vuk už od svého dětství sledoval mnohé pěvce a poslouchal, „co kdo jak uměl“ a „měl přepsané“ písně o ženitbě Maksima Crnojeviće a o Bánu Strahinićovi, ale „žádná se mu nelíbila bez výhrad“. Až jednou, když pobýval v roce 1830 v Kragujevci, slyšel, že nějaký stařec Milija z Požežské nahije „obzvláště umí“ písně o Crnojevićovi a Strahinićovi. Vuk úpěnlivě prosil knížete Miloše, „lem roucha mu přitom líbaje“, aby mu toho guslara do Kragujevce poslali. Této Vukově žádosti kníže vyhověl až po dvou letech, načež Vuk na knížecím dvoře v Kragujevci během patnácti dní zapsal od Milije čtyři písně: *Ženitba Maksima Crnojeviće*, *Banović Strahinja*, *Sestra Leky kapitána* a *Havran hromotluk s Limem*.

„Ale když se s Milijou setkám, pak teprve se mi radost převrátí na nové těžkosti a muka! Nejen že on, stejně jako skoro všichni další pěvci, neuměl písně správně nadiktovat, nýbrž jen vyzpívat, ale bez rakije je nechtěl ani zazpívat. A když si trošku srkne rakije, tak nejen že je už dost popletený věkem a zraněními (protože měl skoro celou hlavu posetou ranami, jak se kdysi tloukl s nějakými Turkey

⁷⁴ Novak Kilibarda: *Usmena književnost Crne Gore*, str. 106.

⁷⁵ Albert B. Lord: *The Singer od Tales*, str. 20.

⁷⁶ Albert B. Lord: *The Singer od Tales*, str. 15.

z Kolašina), po té rakiji je ještě víc popletený, že často už ty písničky není schopný zpívat ani se správným pořadím slok. Když jsem si to uvědomil, nezbývalo mi, než po něm chtít, aby mi každou píseň zazpíval několikrát, dokud jsem si je nezapamatoval tak dobře, abych mohl poznat, když něco přeskočil, načež jsem ho v takové chvíli hned poprosil, aby zpíval pomalu (aby natahoval slova) a já jsem současně s jeho zpěvem psal tak rychle, jak jsem jen mohl. A když už jsem měl nějakou píseň takto napsanou, tak mi ji zase musel zazpívat a já jsem současně sledoval svůj rukopis, abych se přesvědčil, že jsem všechno napsal správně.⁷⁷

V následujících poznámkách nám Vuk Karadžić dokresluje složitou osobnost velkého pěvce a guslara z Rovců:

Děd Milija „neměl ve zvyku pít rakiji ze stejné nádoby, v které mu ji donesli, ale přelil si ji do čutory, kterou nosil v kožené brašně, a jak tak zpíval, pravidelně si z čutory přihýbal. Kdokoliv se u něj nachomýtnul, děd si vždycky přihnul na jeho zdraví, a jakmile se napil, vrátil čturu zase zpět do brašny, aniž by ji někomu nabídl. Kdyby se ho někdo zeptal, jaká je rakije, položenou otázkou vylekaný děd měl ve zvyku se zamračit a odpovědět: Zlá, synku, hrozná, horší už být nemůže. Chraň Pánbůh, aby ses jí napil!“⁷⁸

Vuk říká, že ho děd Milija prosil, aby mu přečetl píseň, kterou díky němu zaznamenal, a jak se guslar radoval vždy, když „ji slyšel tak“, jak ji zná, tak se i divil, „jak to všechno mohl tak napsat“.

“Podize se Crnojevic Ivo,
te otide preko mora sinja,
I ponese tri tovara blaga
Da on prosi lijpu djevojku
Za Maksima, za sina svojega,
Milu scericu duzda od Mletaka.
Ivo prosi, duzde se ponoci;
No se Ivo okanuti nece,
Snahu prosi tri pune godine,
Snahu prosi, a prosiplje blago.”⁷⁹

Jedná se o úryvek z jedné z nejznámějších srbských lidových písní Ženitba Maksima Crnojeviće, kterou Vuku Karadžićovi zazpíval děd Milija. V uvedeném úryvku se zpívá o námluvách. Otec Maksima Crnojeviće odchází namluvit pro svého syna dceru benátského dóžete.

Milija uměl hodně písní, ale Vuk už neměl sílu, aby od něho ještě nějakou přepsal. Následující poznámkou Vuk svoje vyprávění o dědu Milijovi končí:

⁷⁷ Vuk Karadžić, *Narodne srpske pjesme*, Srpska knjizevna zadruga, Beograd, 1998. ISBN 978-1-149-05318-8, str. 17.

⁷⁸ Vuk Karadžić: *Narodne srpske pjesme*, str. 17.

⁷⁹ Vuk Karadžić: *Narodne srpske pjesme*, str. 67.

„Už to pro něj začínalo být nudné, jen tak tady zbůhdarma sedět a zpívat mi, a navíc se našlo i dost lidí, kteří mají největší starost o to, aby ze všeho udělali nějaký vtip, a ti mu říkali: – Jak to že ty, takový starý a rozumný člověk, se takhle necháš vodit za nos od toho blázna? Cožpak nevidíš, že Vuk je bláznivý budižkničemu, kterého nebaví nic jiného než jen písňe a nicnedělání?! – A tak do něj pořád hučeli až jednoho rána poté, co od Jeho Jasnosti přijal vhodný dar za dosavadní nicnedělání, z Kragujevce odešel, aniž by mi to oznámil.“⁸⁰

Když se po roce Vuk vyptával na děda Miliju, řekli mu, že už zemřel. Hrob děda Miliji v Požežské nahiji byl zničen a v Rovcích ani Kolašinu žádný pomník s jeho jménem není.

Na území Černé Hory během národněosvobozeneckých bojů nebyly školy ani univerzita. Morální zásady a vlastní dějiny se lidé učili z guslarských písní, v nich byla ovšem historie podávána mnohdy ve velice romantizující podobě.

Guslaři byli často ngramotní a od svého sociálního prostředí se lišili pouze schopností tvořit, respektive aktivně napomáhat přetrvávání lidové slovesnosti. Guslaři byli aktivními přenositeli vytvořeného textu nebo jej sami kreativně vytvářeli, byli schopní se učit a spontánně informovat o událostech a hrdinech. „Pokud se snažíme pochopit, proč nějaký básník napsal to, co napsal, neměli bychom se zaměřovat pouze na dobu, kdy on nebo někdo jiný četl svou poému, ale na dobu, kdy nějaký básník tu poému psal. Doba tvorby je pro takovou studii očividně důležitá. Pro lidového vypravěče, pěvce nebo guslara je momentem tvorby vystoupení. V případě básníka existuje jistý časový prostor mezi tvorbou a čtením básně, zatímco v případě guslara takový časový prostor není, neboť tvoření písňe a její interpretace, tj. vystoupení jsou dva aspekty téhož okamžiku.“⁸¹ Duchovní potřeba uvědomovat si a emoční schopnost prožívat je pro guslara, resp. pro básníka něco jako příruční knihovna, která se sama otevře, kdyby se rozhodl změnit něco v ústním textu, který přenáší dále, resp. zabudovat něco do psaného textu, který vytváří. Proto nás nepřekvapuje takový přístup guslarů, kdy ve svých písních popisují interiéry středověkého šlechtického dvora, jeho zařízení a jejich manýry způsobem, jako by sami byli očití svědkové té doby a prostředí nebo jako by si o tom přečetli v knihách. Avšak vše, co ve svých písních popsali ngramotní venkované, jakým byl i děd Milija z Rovců, mohli „přečíst“ z klášterních fresek nebo slyšet v písních a vyprávěních svých kreativních předchůdců. Posloupností takového naslouchání a pozorování se docházelo daleko na jejich duchovní cestě. Takovým způsobem se lidová slovesnost udržovala po staletí a její duchovnost pokrývala celé území dnešní Černé Hory.

⁸⁰ Vuk Karadžić: *Narodne srpske pjesme*, str. 18.

⁸¹ Albert B. Lord: *The Singer of Tales*, str. 13.

ZÁVĚR

V dnešní vědě se tradice vnímá jako všezahrnující duchovní zkušenost mnohých generací. V rámci této duchovní zkušenosti byl pojem čojství v Černé Hoře měřítkem pro konání každého jednotlivce.

Čojství znamená vyjádření úcty k cizím hodnotám a nezanedbávání těch vlastních. Proti čojství stálo hrdinství, které znamenalo odvahu v obraně společenství a sebe sama před cizím zlem. Statečnost Černohorců se nejvíce projevovala v obraně vlastní svobody. Čojství a hrdinství samozřejmě nemohly být vrozenou vlastností, Černohorci se těmito hodnotám učili z příkladů z vlastní tradice.

Černohorská společnost z doby, která je předmětem mého zájmu, žila v podmínkách těžkých bojů za vlastní svobodu. Hrdinství projevené v těchto bojích bylo možné srovnávat s příklady hrdinství antického. Jelikož žili v podmínkách neustálého boje, odvaha pro ně byla předpokladem svobody. „Byl zformován typ člověka, jenž svůj život podmiňuje spíše etickými a morálními požadavky a normami než vytvářením hmotných a ekonomických statků; typ, který více tíhne k duchovnímu a etickému bohatství než k hmotnému; typ, pro nějž verbalizace a slovo mají takovou moc, že když se něco řekne, má to takovou hodnotu, jako kdyby se to stalo.“⁸²

Černohorci nikdy nevedli žádnou dobovačnou válku. Vedli pouze obranné a osvobozené boje. Jiný černohorský vladyka a vládce Petar II. Petrović Njegoš vysvětlil nejlépe černohorskou „opilost svobodou“. Jeho hrdina v díle Lžicar Štěpán Malý pravil: *„Je nás jen hrstka, malý národ, chvála Bohu ale opitá svobodou; kdyby nebylo té opilosti, už bychom dávno i my upadli jako ostatní do čertovské brašny.“*⁸³ V morální tradici Černohorců je čojství a hrdinství nejdůležitější hodnota, bez níž by v době, o které píšu, nebyli to, co jsou.

Bouřlivé dějiny Balkánu se nejvíce odrážejí na území dnešní Černé Hory. V dějinách téměř nebylo poklidného období, které by Černohorcům poskytovalo příhodné podmínky k životu nebo k rozvoji hmotných a kulturních statků. Pavle Rovinjski ve svém díle *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti* tvrdí, že „každá černohorská minulost, veškerá její historie – to jsou neustálé války, které byly pro ně každodenním chlebem, stejně jako jiné činnosti.“⁸⁴ Pouze takovéto životní podmínky mohly vytvořit etnickou osobitost Černohorců, která se zakládá na specifické organizaci společnosti. Mgr. Zorica Mrvaljević(ová) uvádí: „Tradice hrdinství ovlivnila význam epické tvorby a epického vědomí jakož i jiné etnické zvláštnosti,

⁸² Todor Baković: *Depresivni optimizam Crnogoraca*, str. 187.

⁸³ Petar II Petrović Njegoš: *Lažni car Stjepan Mali*, str. 39.

⁸⁴ Pavle Rovinjski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, Beograd, SKZ, 2004., ISBN 978-86-305-0419-8, str. 64.

kteře podpořily homogenitu společenství. Historický imperativ nepřetržitého boje za svobodu přinutil Černohorce a Černohorky, aby žili několik století v izolaci a aby se řídili výhradně vlastním systémem hodnot.“⁸⁵ Všechny zahraniční návštěvníky, kteří kvůli vědeckému zájmu v minulém století pobývali v Černé Hoře, udivil tento boj za svobodu a obětování všeho, včetně podmínek pro lepší a pohodlnější život. Černohorec coby svobodný člověk vytvářel sám na základě osobního pocitu a vlastních společenských potřeb vzájemné vztahy, v nichž se odrazila zkušenost předchozích generací.

Ženský pocit povinnosti a odpovědnosti v černohorském společenství nebyl menší než mužský. Příklady černohorských hrdinek, které jsem v této práci uvedla, dostatečně potvrzují právě řečené. Z generace na generaci se tradovalo „čojské“ chování žen, jejich smysl pro spravedlnost, hrdinství, štědrost a oběť. O Černohorkách byly napsány překrásné stránky. Popsaná byla krása jejich přirozenosti a velikost jejich charakteru.

Vojvoda Marko Miljanov byl jeden ze slovutných černohorských vojevůdců. Je osobností, kterou v tématu, jež zpracovávám, nelze obejít. V pozdních letech se naučil psát. Ve svých knihách shromáždil relevantní morální příklady z lidové tradice a zveřejnil je ve třech knihách. Marko Miljanov si nevymýšlel obsahy ani situace, ani nedomýšlel postavy. Neměl snahu provádět jakákoliv literární vylepšování. Vybral a zaznamenal pravdivé příklady, které odpovídaly měřítkům společenství a každému připomínaly zřejmé etické normy, které jednotlivci nedávaly právo chybovat.

Jsem přesvědčena, že „čojství a hrdinství“ Marka Miljanova je definovaný systém etických kategorií a jasný návod na hodnotový žebříček každého jednotlivce v daných okolnostech. Miljanovovy Primeri čojstva i junaštva měly úspěch pouze proto, že v jejich základu je pravda. Marko Miljanov žil na hranici dvou období – jedno pomalu mizelo, to druhé teprve přicházelo.

Značný význam měly přírodní podmínky, v nichž Černohorci žili a které výrazně ovlivňovaly formování jejich etnických osobitostí. Černohorci obývali horská a kopcovitá prostředí, kde dříve byla dočasná pastevecká sídla – katuny. Tyto oblasti byly vhodné pro chov dobytka. Vysoké a strmé horské masívy vyrůstaly přímo od pobřeží. Přímořské klima do těchto nepřístupných výšek nedosáhlo. Ve vědomí Černohorců mají jejich hory jinou funkci, jinou roli. Nepřístupnost jejich hor kromě jiného dodávala Černohorcům jistotu před nepřítelem.

⁸⁵ Mgr. Zorica Mrvaljević, *Etnoloske odlike Crne Gore, identitet Crnogoraca I drugih etnickih zajednica u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka I umetnosti 2013.(datum 04.01.2015)dostupne z : www.canu.ac.me

Černohorci neměli pověsti, v nichž by jejich hory a horské průsmyky a kaňony byly domovem nadpřirozených bytostí, trojhlavých či dvouhlavých draků a saní. Když už, tak vysoké hory byly příbytkem víl, které obvykle nesly jméno svých hor. Byly spíše poetickým zážitkem než nějakou pověrou. To znamená, že v nejvyšších horách nepobývala vymyšlená neexistující stvoření, nýbrž slavná jména historických velikánů. V této práci nejsou detaily toho uvedeny bez důvodu, jelikož tato skutečnost měla vliv na formování etnického charakteru tohoto horalského národa.

Obsah mnohých událostí a hrdinských činů významných hrdinů/junáků se uchoval v epických lidových písních, které se zpívaly za doprovodu oblíbeného lidového nástroje – guslí. V nich jsou sjednoceny všeobecné a individuální principy. Vědomí jednotlivce je probouzeno ústní guslarskou poezií, která velebila čojství a hrdinství jakožto etický imperativ pro život. Černohorci a Černohorky poslouchali guslary s úctou a obdivem, protože v jejich písních se odrážely černohorské sny a iluze.

Černohorská lidová poezie nejčastěji opěvovala konkrétní hrdiny v konkrétních situacích. Proto není divu, že si každý Černohorec přál se něčím ukázat a být pak opěvován v lidových písních a tím si zajistit nehynoucí slávu.

Na úplný závěr lze říci, že Černohorci si upravovali vzájemné vztahy ve společnosti na základě vlastního cítění, které obsahovalo zkušenosti jejich tradice. V Černé Hoře se těžko žilo, ale snadno umíralo. Na druhé straně tam však měla svoboda větší cenu než život. Černá Hora nikdy neměla pomník neznámému hrdinovi. Všichni její junáci byli známí a proslulí hrdinové, kteří i po své smrti slouží jako příklad dalším pokolením.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

1. Seznam literatury

- Banjević, Branko: *Polje jadikovo*. Titograd 1971. OCLC 468814652
- Bendix, Regina: *In Search of Authenticity. Formation of Folklore Studies*. Madison 1997. ISBN 978-0299155445
- Hroch, Miroslav: *V národním zájmu*. Praha 1999. ISBN 80-7106-298-7
- Kilibarda, Novak: *Usmena književnost Crne Gore*. CID, Podgorica 2009 , ISBN 978-86-495-0386-1
- Latković, Vido: *Epska narodna poezija Crne Gore*. Graficki zavod, Titograd 1964.
- Ljubiša, Stefan M.: *Pripovjesti*. Titograd 1992.
- Lord, Albert: *The Singer of Tales*. Cambridge 1960., ISBN 978-0674002838
- Niko, Martinović, S.: *Jevandjelje po narodu*. Titograd 1969. Graficki zavod, OCLC 21237202
- Miljanov, Marko: *Primjeri čojstva I junaštva*, Obod, Cetinje, 1996., OCLC 470229072
- Ljetopis Popa Dukljanina*, z 12. století, připravil Slavko Mijušković, GZ, Podgorica, 1967. DEWEY Number 909.04918
- Narodne junacke pesme*, pripravil Dr. Vojislav Djuric, Prosveta Beograd, 1968. ISBN 978-86-379-1223-1
- Narodne epske pesme I,II*, pripravil Dr. Vojislav Djuric, Prosveta Beograd, 1966. OCLC 223020278
- Simeon Milutinović Sarajlija, *Dika Crnogorska*, Interpress Beograd 1996.
- Vilina gora*, antologie černohorských legendy, pripravil Radoje Radojevic, Titograd, Graficki zavod, 1971. OCLC 581030010

Rovinjski, Pavle, *Crna Gora u prošlosti I sadašnjosti*, CID, Podgorica, 2004. ISBN 86-495-0291-1

Nikola I Petrovic, *Balkanska carica*, CID, Podgorica, 2001.

Petar II Petrovic Njegos, *Gorski Vjenac*, Matica srpska, 1997. Beograd ISBN 978-86-82351-04-7

Petar II Petrovic Njegos, *Lazni car Stjepan Mali*, CID, 1964. Podgorica, ISBN 978-86-495-0322-9

Corovic, Vladimir, *Istorija Srpskog naroda I, II, III, IV*, Pegaz, Beograd, 2010. ISBN 978-8684371104

Gerhard Gezeman, *Čojstvo I junastvo starih Crnogoraca*, Cetinje 1968. OCLC 248738795

Jozef Holeček, *Crna Gora u miru*, CID, Podgorica 2002., ISBN 86-495-01930-1

Slobodan Tomovic, *Moralna tradicija Crnogoraca*, CID, Podgorica, 2006. ISBN 978-8649502345

Slobodan Tomović: *Esej o čojstvu*. Pobjeda, Titograd 1976, OCLC 4575439

Vuk Karadzic, *Narodne srpske pjesme*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1998. ISBN 978-1-149-05318-8

Radoslav Rotković: *Ilustrovana istorija crnogorskog naroda*. Crnogorska izdanja, Podgorica, 2003.

Bogdan Popovic, *Antologija novije srpske lirike*, Beograd, 2001., Narodna štamparija, ISBN 978-86-83487-02-8

Pavle Rovinjski: *Zapisi o Crnoj Gori*. CID, Podgorica, 2001. ISBN 86-495-0112-5

Pavle Rovinjski, *Crna Gora u prošlosti I sadašnjosti*, Beograd, SKZ, 2004., ISBN 978-86-305-0419-8

Marko P. Čemović: *Vasojevići*. Narodna knjiga, Beograd 1993, ISBN 978-86-82233-02-2

Todor Baković: *Depresivni optimizam Crnogoraca*, Jugoart, Zagreb, 1985. ISBN 978-86-427-0289-6

Čajkanović, Veselin, *Mit i religija u Srbima*, SKZ, Beograd 1973. ISBN 978-86-379-0280-5

Poslanice Vladike Petra I, izdao CID 2001. Str 305.

2. Internetové zdroje

Frantisek Sistik. *Njegoseva grobnica na Lovcenu*, Matica crnogorska 2012., dostupne z:

<http://www.maticacrnogorska.me/files/45/09%20frantisek%20sistik.pdf>

www.montenegrina.net

Mgr. Zorica Mrvaljevic, *Etnoloske odlike Crne Gore, identitet Crnogoraca i drugih etnickih zajednica u Crnoj Gori*, Crnogorska akademija nauka i umetnosti 2013. dostupne z : www.canu.ac.me

American Anthropologist, The Anthropology of Feuding in Montenegro and Other Tribal Societies, (datum 20.12.2014.)dostupne z: [http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1548-1433](http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1548-1433)

2. Dokumentárni film *Glasoviti crnogorski junaci*, režisér Gojko Kastratovic, scenarist Ratko Djurovic, RT Titograd, 1993.

Dokumentárni film *Lovcenske vile*, režisér Gojko Kastratovic, scenarist Ratko Djurovic, RT Titograd, 1992.

4. Seznam obrázků

1. Jaroslav Čermák, *Raněný Černohorec*
2. Jaroslav Čermák, *Černohorka*
3. Marko Miljanov, fotografie
4. Kapli na Lovčenu
5. Svatí Vladimír, ikona z roku 1711.
6. Petar Lubarda, *Guslar*